

**Univerzita Karlova**  
**Přírodovědecká fakulta**

Studijní program: Sociální geografie a regionální rozvoj

Studijní obor: N-SGRR



**Matěj Korčák**

**GEOGRAFICKÉ ASPEKTY PROCESU DEINSTITUCIONALIZACE  
SUDETONĚMECKÉ HRANICE**

**GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE PROCESS OF  
DEINSTITUTIONALIZATION OF THE SUDETENLAND BORDER**

Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. RNDr. Pavlína Netrdová, Ph.D.

Praha, 2023

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 30. 7. 2023

Matěj Korčák

## **Poděkování**

Rád bych na tomto místě poděkoval doc. RNDr. Pavlíně Netrdové, Ph.D. za odborné a velmi obětavé vedení diplomové práce. Z nespočetné řady diskuzí nad diplomovou prací jsem odcházel vždy obohacený o dlouhý seznam cenných a podnětných komentářů a poznámek nebo nápadů, jak dále pokračovat. Konzultace pro mě navíc představovaly při psaní významný hnací motor, kde jsem nacházel novou motivaci a radost z výzkumu. Vděčný jsem také svým rodičům, přítelkyni Markétě nebo spolubydlícím v holešovickém bytě, kteří mě neúnavně podporovali a umožnili mi se studiu plnohodnotně věnovat. Velký dík jim všem také patří za trpělivost a všechny čas strávený nad namáhavou korekturou textu.

Tato práce vznikla mimo jiné v rámci projektu NPO „Národní institut pro výzkum socioekonomických dopadů nemocí a systémových rizik,“ č. LX22NPO5101, financovaného Evropskou unií – Next Generation EU (MŠMT, NPO: EXCELES).

## ABSTRAKT

Cílem diplomové práce je vyhodnotit souvislost bývalé sudetoněmecké hranice jako tzv. primárního faktoru se sociálně-prostorovou diferenciací Česka v čase a prostoru. Na problematiku je nahlíženo chronologicky optikou procesu deinstitucionalizace, přičemž hlavním kritériem hodnoceným v rámci tohoto procesu je přetrvávající souvislost hranice s regionálními rozdíly v jejím okolí. Výběr indikátorů, u nichž je souvislost zkoumaná, vychází ze skutečnosti, že odsun českých Němců z pohraničí a následné dosídlení postižených oblastí v dlouhodobém horizontu proměnily tamní struktury obyvatelstva. Na lokální úrovni je provedena kvantitativní analýza vybraných indikátorů zastupujících tři základní struktury obyvatelstva – demografickou, sociální a ekonomickou, když jsou ve vymezených hraničních pásmech jsou na základě věcné významnosti porovnávány jejich průměrné hodnoty. Využita jsou data z cenů mezi roky 1980 a 2021, což umožňuje sledování proměn vlivu historické hranice v čase. Zvláštní důraz je kladený na prostorovou heterogenitu míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice, tedy hranice je analyzována nejenom jako celek, ale sledována je i její proměnlivost v prostoru. Metodologicky práce přispívá novým inovativním způsobem k měření a vizualizaci fantomových hranic. Diskuze výsledků následně vychází z konceptů sociální geografie a teorií regionálního rozvoje, jejichž aplikace umožňuje pochopení vlivu historických událostí na současnost.

**Klíčová slova:** Sudety, Česko, deinstitucionalizace, fantomová hranice, sociálně-prostorová diferenciacie, efekt hranice, regionální rozdíly

## **ABSTRACT**

The aim of this diploma thesis is to evaluate the impact of the former Sudeten German border as a primary factor on the socio-spatial differentiation of Czechia in time and space. The issue is viewed chronologically through the lens of the deinstitutionalization process. The main criterion evaluated within this process is the border's persistent effect on regional differences in its surroundings. The choice of indicators for which the degree of deinstitutionalisation is examined assumes that the expulsion of Czech Germans from the borderlands and the subsequent resettlement of the affected areas have transformed the population structures in the long term. At the local level, a quantitative analysis of selected indicators representing the three elementary population structures – demographic, social and economic – is conducted. The average values of the indicators are compared within the defined border zones in terms of substantive relevance. Data from the censuses between 1980 and 2021 are used, which allows us to track the changes in the influence of the historical boundary over time. A particular emphasis is placed on the spatial heterogeneity of the degree of deinstitutionalization of the Sudetenland border, which is thus analysed not only as a whole entity, but also in terms of its variability in space. Methodologically, the thesis presents an innovative methodological approach for quantitatively measuring and mapping the existence of phantom borders. The discussion of the results then builds upon the concepts of social geography and theories of regional development, the application of which allows us to understand the impact of historical events on the present.

**Keywords:** Sudetenland, Czechia, deinstitutionalization, phantom border, socio-spatial differentiation, border effects, regional differences

## **OBSAH**

<b>Seznam obrázků .....</b>	<b>7</b>
<b>Seznam tabulek .....</b>	<b>8</b>
<b>Seznam příloh .....</b>	<b>8</b>
<b>Úvod .....</b>	<b>9</b>
<b>2 Proces (de)institucionalizace sudetoněmecké hranice z pohledu sociální geografie .....</b>	<b>12</b>
2.1 Proces institucionalizace regionu Sudet.....	16
2.2 Poválečné přesuny obyvatelstva .....	20
2.3 Vznik fantomové hranice.....	26
<b>3 Výběr indikátorů.....</b>	<b>31</b>
3.1 Operacionalizace vybraných struktur obyvatelstva .....	32
3.2 Syntéza vstupních indikátorů.....	34
<b>4 Metodika výzkumu .....</b>	<b>37</b>
<b>5 Hodnocení míry deinstitucionalizace bývalé sudetoněmecké hranice.....</b>	<b>43</b>
5.1 Vizualizace existence fantomové hranice v celostátním měřítku .....	43
5.2 Vývoj míry deinstitucionalizace hranice .....	47
5.3 Prostorová heterogenita míry deinstitucionalizace .....	50
<b>6 Diskuze výsledků.....</b>	<b>56</b>
<b>Závěr .....</b>	<b>64</b>
<b>Seznam použité literatury.....</b>	<b>66</b>
Odborné publikace.....	66
Statistické a datové zdroje .....	73
<b>Přílohy .....</b>	<b>75</b>

## SEZNAM OBRÁZKŮ

Obr. 1	Změna celkové hustoty zalidnění (v obyv. na km <sup>2</sup> ) na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950.....	22
Obr. 2	Změna hustoty zalidnění obyvatel československé národnosti (v obyv. na km <sup>2</sup> ) na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950 .....	24
Obr. 3	Změna indexu stáří na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950.....	24
Obr. 4	Efekt historických hranic na regionální rozdíly.....	27
Obr. 5	Schéma indikátorů vstupujících do prvotní analýzy.....	31
Obr. 6	Vymezení sudetoněmecké hranice ve stávající územní struktuře a její rozdělení na čtyři hraniční segmenty na základě historických německých provincií.....	38
Obr. 7	Vymezení hraničních pásem v okolí bývalé sudetoněmecké hranice.....	39
Obr. 8	Hot Spot analýza průměrného věku k SLDB 1980 a 2021 .....	44
Obr. 9	Hot Spot analýza školní docházky v obcích k SLDB 1980 a 2021 .....	45
Obr. 10	Hot Spot analýza stability obyvatelstva k SLDB 1991 a 2021 .....	46
Obr. 11	Hot Spot analýza občanské angažovanosti u časově nejbližších voleb k SLDB 1991 a 2021 .....	46
Obr. 12	Hot Spot analýza nezaměstnanosti v obcích k SLDB 1991 a 2021 .....	47
Obr. 13	Vývoj míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice na vybrané indikátory v pásmu dotyku.....	48
Obr. 14	Porovnání průměrných z-skóre ve vymezených hraničních pásmech v okolí sudetoněmecké hranice pro vybrané indikátory v čase (SLDB 1980, 1991, 2001, 2011 a 2021) .....	49
Obr. 15	Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu průměrného věku .....	51
Obr. 16	Porovnání věkové struktury ve vnitrozemí a v Sudetech k SLDB 1980 a 2021.....	52
Obr. 17	Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu školní docházky .....	53
Obr. 18	Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu stability obyvatelstva .....	53
Obr. 19	Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu občanské angažovanosti... ..	54
Obr. 20	Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu nezaměstnanosti.....	55
Obr. 21	Části hranice vyznačující se z hlediska míry deinstitucionalizace společnými charakteristikami .....	58
Obr. 22	Hot Spot analýza podílu hlasů pro nativistické strany v parlamentních volbách 1992 a 2021 .....	59
Obr. 23	Proočkovanosť obyvatel proti nemoci COVID-19 (%) v populaci nad 18 let k 1. 1. 2022 na úrovni okresů .....	60

## **SEZNAM TABULEK**

Tab. 1	Podíl celkové variability vysvětlené na základě čtyř vyextrahovaných faktorů.....	34
Tab. 2	Rotovaná matice faktorových zátěží a zastoupení vstupních indikátorů .....	35
Tab. 3	Přehled pěti souhrnných indikátorů vstupujících do analýzy, jejich výpočet a dostupnost .....	36
Tab. 4	Míra deinstitucionalizace hranice v závislosti na hodnotě Cohenova d .....	40

## **SEZNAM PŘÍLOH**

Příloha 1	Změna podílu ekonomicky aktivních osob zaměstnaných v sekundéru (%) na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950 .....	75
Příloha 2	Základní popisná statistika pěti syntetických indikátorů vstupujících do analýzy .....	76



## Úvod

Tématika odsunu českých Němců po roce 1945 a následného dosidlování jím postižených oblastí zůstává i s více než 70letým odstupem vyhledávaným předmětem studia mnoha vědních oborů od historie, přes sociologii nebo politologii, až po geografii. V moderních českých dějinách se bezpochyby jedná o ojedinělou historickou událost, která nepřírodným způsobem uvedla jednorázově do pohybu více než třetinu obyvatel žijících tehdy na území dnešního Česka. Téměř kompletní výměnou obyvatelstva byla v Sudetech přerušena dlouhodobá kulturní a sociální kontinuita a musela být vytvořena nová tamní sociálně-geografická organizace. Jak ukazují průzkumy veřejného mínění (Spurný 2019), reflexe a hodnocení dopadů těchto událostí představuje ve společnosti stále velmi kontroverzní a živé téma, čímž je možné odůvodnit přetrvávající akademickou i společenskou relevanci diskutované problematiky. Je na místě přiznat i vlastní pozicionalitu autora vycházející ze specifického situovaného vědění. Role výzkumníka a objektivita jeho výzkumu jsou přitom ztíženy také tím, že ani čtenáři nepřistupují k tématu jako tabula rasa, ale jsou ovlivněni svou předchozí zkušeností a již od prvních řádků se tak jejich percepce závěrů výzkumu odvíjí od určitého dříve utvořeného názoru.

Geografický výzkum týkající se událostí spojených s odsunem Němců a následným dosidlováním pohraničí, do kterého můžeme zařadit i tuto diplomovou práci, lze rozdělit do pěti základních větví, jež se primárně liší povahou dopadů, které jsou v rámci dané studie analyzovány. Jeden z hlavních směrů výzkumu se soustředí na dlouhodobé sociální dopady spojené s výměnou obyvatelstva, ztrátou regionální identity nebo narušením tamního institucionálního prostředí (Kastner 1996; Chromý, Kučerová, Kučera 2009; Jančák a kol. 2010; Kubeš, Kraft 2011; Bernard 2012; Chromý, Skála 2010; Šerý 2014; Guzi, Huber, Mikula 2021 atd.). S tím úzce souvisí také druhá významná výzkumná větev volební geografie, kde je sudetoněmecká hranice často používána jako faktor vysvětlující regionální rozdíly ve volební účasti nebo podpoře jednotlivých politických stran (Daněk 2000; Kouba 2007; Šimon 2015; Pileček, Kostecký 2021). Ekonomickému odkazu odsunu Němců, třetí větví výzkumu, se podrobně věnuje například Testa (2021) nebo Novosák a kol. (2023). Čtvrtou větev zájmu představuje sledování lidským okem rozpoznatelných fyzických reliktnů po odsunu sudetských Němců v podobě zchátralých náboženských objektů (Havlíček 2020), zaniklých sídel (Kučera 2007) nebo ekologické devastace životního prostředí (Glassheim 2006). Poslední pátá větev zkoumá spíše prostřednictvím kvalitativní metodiky současné regionální vědomí a vnímání regionu Sudet založené na historickém podkladu (Bogdova, Siwek 2007; Osoba 2017).

Publikace se různí také podle formulace důvodu, který autoři považují za zdroj přetrvávajícího efektu sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly. Zástupci nové regionální geografie vnímají regiony a hranice jako sociální konstrukty (např. Chromý, Skála 2010; Šerý 2014) a hodnotí proto dopady odsunu Němců a následného dosidlování pohraničí skrze přetrvávající existenci některých institucionalizovaných vrstev regionu Sudet. Testa (2021) se naproti tomu na problematiku dívá z pohledu nucené migrace, přičemž na příkladu Sudet ukazuje, že pozornost je vždy důležité věnovat nejen cílové destinaci, jak je v kontextu stávající uprchlické krize v Evropě někdy zvykem, ale také zdrojovému regionu. Další pohled nabízí koncept fantomových hranic, který při hodnocení dlouhodobého efektu sudetoněmecké hranice využil Šimon (2015).

Cílem diplomové práce je vyhodnotit souvislost bývalé sudetoněmecké hranice jako tzv. primárního faktoru se sociálně-prostorovou diferenciací Česka v čase a prostoru. V návaznosti na směr nové regionální geografie je na události spojené s odsunem Němců a následným dosidlováním pohraničí nahlíženo optikou geografických aspektů procesu (de)institucionalizace sudetoněmecké hranice. Příčinnost ve smyslu vlivu sudetoněmecké hranice na sociálně-prostorovou diferenciací Česka přitom nelze brát jako kauzální, ale vnímat ji musíme skrze obecné schéma společenského rozvoje představené Hamplem, Blažkem a Žižalovou (2008). Primární faktor odsunu Němců a následného znovuosidlování oblastí totiž může být dalšími prostorově podmíněnými procesy dále reprodukován, nebo naopak zeslabován podle toho, které mechanismy regionálního vývoje v daném místě převažují.

Zvláštní důraz je přitom kladený na časový a prostorový aspekt procesu, které byly dosud v odborné literatuře opomíjeny. Z těchto aspektů vychází formulace výzkumných otázek, z nichž první se zabývá časovým hlediskem procesu deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice. Jak se proměňuje působení sudetoněmecké hranice jako faktoru sociálně-prostorové diferenciace v čase? Liší se trend vývoje v závislosti na zvoleném indikátoru regionální diferenciace, nebo efekt hranice na regionální rozdíly obecně slábne? Vysvětlení je založené na analýzách základních proměn struktur obyvatelstva – demografické, sociální a ekonomické struktury, které se zároveň shodují s hlavními dopady analyzovanými geografickou obcí. Druhá výzkumná otázka se věnuje prostorové heterogenitě sudetoněmecké hranice, která není analyzována jen jako celek, ale zohledněna je i její možná proměnlivost v prostoru. Působí hranice jakožto faktor sociálně-prostorové diferenciace v celé své délce shodně? Lze na základě rozdílného historického a geografického kontextu identifikovat části hranice s odlišnou silou efektu?

Teoretická část diplomové práce s využitím průlomových článků Paasiho (1991) a Metzgera (2013) sleduje nejdříve průběh institucionalizace regionu Sudet a zprostředkovaně tak i sudetoněmecké hranice. Poté je diskutován přímo navazující opačný proces deinstitucionalizace (Zimmerbauer, Suutari a Saartenoja 2012; Zimmerbauer, Paasi 2013; Zimmerbauer, Riukulehto, Suutari 2017) sudetoněmecké hranice. Hlavní linka teoretické části je doplněna také o související sociálně-geografické koncepty path-dependency (Martin 2010), sociální a prostorové nespravedlnosti (Marcuse 2009) a diskurzu (Berg 2009).

Volba indikátorů, u nichž je souvislost sudetoněmecké hranice s regionálními rozdíly zkoumaná, vychází ze skutečnosti, že odsun českých Němců z pohraničí a následné dosídlení postižených oblastí v dlouhodobém horizontu proměnily tamní struktury obyvatelstva. Na lokální úrovni obcí v těsné blízkosti hranice, což umožňuje odizolování ostatních procesů působících

v prostoru a koncentraci výhradně na efekt sudetoněmecké hranice, je provedena kvantitativní analýza vybraných indikátorů. Konkrétně jsou ve vymezených hraničních pásmech poté na základě věcné významnosti porovnávány jejich průměrné hodnoty. Využita jsou data ze Sčítání lidu, domů, a bytů (SLDB) mezi roky 1980 a 2021, které umožňují sledovat proměny působení zkoumané hranice v čase. Prostorová heterogenita míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice je analyzována a v mapových výstupech zobrazena s využitím kontinuálního a diskrétního přístupu, které poskytují širokou škálu možností pro její detailní interpretaci. Důležitým přínosem diplomové práce je proto také přispění k metodickým způsobům měření a vizualizace fantomových hranic. Výsledky jsou na závěr podrobeny rozsáhlé diskuzi, která vychází ze současných teorií regionálního rozvoje v čele s konceptem regionálních inovačních systémů (Cooke 1998) nebo důrazem kladeným na roli vůdčích osobností (Sotarauta 2002). Diplomová práce tím navazuje na závěry a limity bakalářské práce a dřívější publikace autora (Korčák 2021; Korčák, Netrdová 2022), v rámci nichž byl již potvrzen vliv odsunu Němců a s ním souvisejících událostí na současnou sociálně-prostorovou diferenciaci Česka k SLDB 2011.

## 2 Proces (de)institucionalizace sudetoněmecké hranice z pohledu sociální geografie

Objektem výzkumu v diplomové práci je bývalá sudetoněmecká hranice oficiálně existující v období Protektorátu Čechy a Morava mezi roky 1939 až 1945. V sociálně-geografickém pojetí hranice není vnímána jako izolovaný prvek v prostorovém uspořádání, ale jako jeho součást, a proto je také značná část diplomové práce věnována jejímu okolí. Kdykoliv se totiž hranice stávají středem pozornosti, jsou tím zákonitě vždy konstituovány a uváděny do vzájemného vztahu přinejmenším dva prostory – většinou jeden „jádrový“ a druhý okolní. Rizikem takového pojetí je, že se tento vztah často stává vysoce asymetrickým, protože zájem může někdy vzbuzovat pouze prostor uvnitř, zatímco vnější prostor zůstává rozmazaný, neurčitý nebo ignorovaný (Löw, Weidenhaus 2017). Tomu mimo jiné výrazně přispívá koncept vnější suverenity státu, který je geografie v kontextu mezinárodních vztahů manifestován právě skrze vymezení jeho hranic vůči sousedním státům (Newman, Paasi 1998). V souladu s relačním pojetím prostoru (Löw, Weidenhaus 2017) je bývalá sudetoněmecká hranice posuzována jako předěl mezi dvěma rozdílnými prostory, přičemž důraz je kladený na změny povahy tohoto předělu v čase. Snahou je přitom udržovat vztah mezi prostory na obou stranách hranice jako vyvážený a věnovat tak regionům směrem do Sudet a do vnitrozemí stejnou pozornost.

Regiony a s nimi jejich hranice jsou odjakživa centrem geografického poznání a jako objekt studia často spojují i rozdílné myšlenkové směry v rámci geografie nebo příbuzných vědních oborů. Pro jejich konceptualizaci je určující již výše zmíněný princip teritoriálního státu jako základní jednotky mezinárodního společenství, kdy jsou hranice (*borders*) využívány pro vytyčení státní suverenity v prostoru. Teritorializace území je nicméně běžným jevem také na regionální a lokální úrovni, kde hranice reflektují sociální nebo etnické charakteristiky populace na obou jejích stranách. Jedná se o druhý typ hranice (*boundaries*), který je však v odborné literatuře často zaměňován za tradiční pojetí administrativních a dominantně státních hranic (Newman 2017). Obecně můžeme roli regionu ve vztahu k teritorializaci území v historii geografického myšlení dle Semiana (2016) rozdělit do čtyř základních etap, u kterých lze analogicky pozorovat také proměny chápání hranic. První zahrnuje tzv. regionální geografii jako dominantní přístup geografického myšlení až do poloviny 20. století. U každého regionu je vyzdvihována jeho unikátnost a cílem geografů je tyto jedinečnosti popsat a vysvětlit tak odlišnosti od ostatních regionů. Druhá etapa souvisí s kvantitativní revolucí ve vědě a regiony jsou bez hlubší diskuze brány jako dané statistické jednotky a hranice fungují jen jako prosté linie vymezující, do kterého regionu jaké místo v prostoru patří. Obnovený zájem o podstatu regionů

poté znamená třetí etapa spolu s nástupem humanistických přístupů v 70. letech 20. století, kdy jsou téměř výlučně nomotetické přístupy nahrazeny znovu více idiografickým pojetím regionu. Lidskému jednání se přitom podle Semiana (2016) začíná přisuzovat větší váha v rámci reprodukce geografického prostoru a jeho organizace. Stejně tak dříve statické pojetí hranic je nahrazeno více dynamickým chápáním. Zatím poslední čtvrtou fází představuje směr nové regionální geografie, jež vnímá regiony jako součást určitého sociálního diskurzu. Hranice jsou konceptualizovány skrze proces jejich vymezení a v geografickém pojetí jsou tak nově chápány jako instituce (Newman 2006; Cooper, Perkins 2012). Demarkaci hranice již nepředstavuje pouhé zakreslení linie do mapy nebo fyzické vytyčení plotu v krajině, ale stojí za ní dlouhodobý společenský proces (Newman 2006). Přestože můžeme ve vývoji geografického myšlení identifikovat relativně jasné zlomy při změnách paradigmatu, v současném pojetí regionu jsou kombinovány v zásadě všechny čtyři přístupy. V rámci diplomové práce jsou využívána primárně dvě různá uchopení regionů i hranic, a to jako analytických nástrojů a sociálních konstruktů. Výhodou prvního pojetí inspirovaného prostorovou vědou je možnost hledání pravidelností v souvislostech mezi bývalou sudetoněmeckou hranicí a sociálně-prostorovou diferenciací Česka, jejich měření a kvantifikace. Druhé pojetí regionu vycházející z nové regionální geografie je využíváno při vysvětlování historických podmínek zkoumaného vztahu a následně při interpretaci výsledků.

Při hodnocení současných tendencí v popisu regionálního uspořádání nelze ignorovat procesy deterritorializace, které podstatným způsobem narušují diskutovaný vztah mezi koncepty regionu a hranice. V souvislosti s nástupem postmoderních globalizačních narativů na konci 80. let 20. století charakteristických časoprostorovou kompresí se proměňuje především způsob, jakým jsou vnímány hranice (Newman, Paasi 1998). Řada hranic se dnes bezesporu stává více propustnými a jejich role v prostoru tím slábne. Specifický příklad navíc představují nodální regiony spojené s procesy urbanizace a suburbanizace, jež pro svou existenci hranici nepotřebují, protože důležité je u nich primárně centrum a zázemí. Massey (1993) na základě těchto skutečností tvrdí, že na konkrétní místa je třeba se dívat především skrze jejich vztahy s okolním světem, a považuje za zbytečné uzavírat místa do pevně stanovených hranic. Ještě radikálnější pohled nabízí Thrift (2006), který v kontextu propustnosti hranic provokativně zcela popírá jejich existenci. Newman (2017) trend deterritorializace považuje za výsledek strukturálních přeshraničních procesů souvisejících s rozvojem kyberprostoru, globálním tokem kapitálu, koncem Studené války a ve specifickém evropském kontextu expanzí Evropské unie nebo vznikem schengenského prostoru.

Aniž by teoretická část práce zpochybňovala zmíněná tvrzení prezentující důsledky globalizace pro hranice v prostoru, zůstává bývalá sudetoněmecká hranice v jádru výzkumu. Přestože se totiž může zdát, že hranice v dnešním propojeném světě ztrácejí své místo, v různých podobách se s nimi stále setkáváme v každodenním životě, ačkoliv nejsou například tak viditelnou bariérou v území jako dříve. Pohledem Newmana (2017) se jedná především o druhý typ hranic nižšího řádovostního měřítka vycházející z rozdílných sociálních nebo etnických charakteristik populace. Jak ukazují nedávné výzkumy tzv. fantomových hranic (Šimon 2015, Hirschhausen a kol. 2019), které se nápadně podobají definici druhého typu hranic Newmana (2017), bylo by chybou vyjmout koncept hranic z teorií regionálního rozvoje, protože by tím došlo

k opomenutí řady určujících sociálně-geografických fenoménů ovlivňujících sociálně-prostorovou diferenciaci. Globalizace tak ovlivňuje spíše administrativní hranice a zejména ty státní, jež opravdu začínají být stále více průchozí a přestávají být překážkou v území, i když teroristické útoky počínaje 11. zářím 2001 tuto vývojovou tendenci výrazně zpomalily. Navíc i tyto hranice zůstávají navzdory jejich slábnoucímu dosahu v prostoru takřka ironicky stále zdrojem geografického výzkumu, když vzniká téměř neúměrné množství případových studií věnujících se nově umožněným příležitostem přeshraniční spolupráce v zahraničí (Perkmann 2003; Arieli 2012 atd.), i v kontextu Sudet (Houžvička, Novotný, eds. 2007; Zich 2007; Chilla a kol. 2018; Fráně a kol. 2020). Jak uvádí Newman (2006), globalizační narativy a postmoderní diskurz světa „bez hranic“ tak paradoxně podnítily geografů k hlubšímu prozkoumání konceptu hranic. Jako protiváha se tím na konci 80. let 20. století dokonce vyčlenila i samostatná geografická subdisciplína (*border studies*) zabývající se studiem hranic a souvisejících procesů (Newman 2017). Löw a Weidenhaus (2017) vysvětlují takový vývoj tím, že diskutované teorie prostoru (Massey 1993; Thrift 2006) zpochybňující význam hranic v globalizovaném světě je neberou jako irelevantní objekty, pouze považují za zbytečné věnovat jim pozornost. To změnila až nová konceptualizace hranic, která se na ně nedívá již pouze skrze ekonomickou geografii, ale hodnotí je i optikou sociálně-prostorové dialektiky (Newman, Paasi 1998). Obousměrný vztah mezi prostorem a společností je tím rozšířen především o rovinu vlivu člověka na utváření prostorového uspořádání, kdy hranice jsou spolu s regiony chápány jsou sociální konstrukty. Zatím poslední vlnu, která proměnila nahlížení na koncept hranic, způsobila pandemie covid-19 a s ní související bezpečnostní opatření zaváděná za účelem omezení šíření viru. Radil, Pinos, Ptak (2021) v souvislosti s nekoordinovaným uzavíráním hranic v schengenském prostoru na úrovni jednotlivých členských států varují před možností ustavení zcela nového pojetí globálního režimu hranic. Opětovné zavádění hranic podle nich urychlilo nenápadný proces reteritorializace státní suverenity jako důsledek protiimigrační politiky, kterou v posledních desetiletích prováděly Evropská unie (EU) a Spojené státy americké (Schain 2019).

Předmětem diplomové práce jsou v duchu nové regionální geografie provázané procesy institucionalizace (Paasi 1991, Metzger 2013) a deinstitucionalizace (Zimmerbauer, Suutari, Saartenoja 2012) bývalé sudetoněmecké hranice. Oba procesy jsou původně spjaté s konceptem regionu, avšak v poslední době byly aplikovány také při konceptualizaci hranic (Korčák, Netrdová 2022). Zatímco první z nich řeší podmínky vzniku regionů a hranic, druhý naproti tomu diskutuje okolnosti jejich zániku. Proces institucionalizace regionu dělí Paasi (1991) do čtyř fází. První fázi představuje vznik teritoriálního tvaru regionu, skrze který jej můžeme identifikovat jako zřetelnou jednotku v prostoru. Druhou fází zahrnuje formování symbolického tvaru, jež může mít mnoho podob. Nejvýraznějším symbolem však zpravidla bývá název regionu, který regionálním aktérům umožňuje propojení obrazu regionu s jejich regionálním povědomím. Ve třetí fázi procesu institucionalizace regionu se podle Paasiho (1991) budují formální i neformální instituce důležité pro další posílení regionální identity. Institucionální prostředí přitom se opírá o právní normy stanovené zákonodárnou mocí nebo vzdělávací systém, ale také o tamní kulturní zvyklosti, konvenční vzorce chování nebo tradice. Poslední čtvrtou fází označuje Paasi (1991) jako samotné ustavení regionu a jakékoliv další pokračování procesu jeho

institucionalizace, přičemž zdůrazňuje, že vyústěním může být také jeho postupné vymizení z regionálního systému.

Metzger (2013) na Paasiho (1991) navazuje, když vyzdvihuje společnost jako stěžejního aktéra v procesu institucionalizace regionu. Jeho pojetí se skládá ze tří kroků, jejichž pořadí je na rozdíl od Paasiho (1991) modelu dané. Přesto Metzger (2013) upozorňuje, že běžným jevem může být i zamrznutí regionu v některé z úvodních fází jeho institucionalizace nebo přeskočení některého z jím navržených kroků. Za první krok k institucionalizaci regionu považuje vznik regionální veřejnosti, tj. skupiny regionálních aktérů nespokojených se stávajícími regionálními pořádky. Jejím cílem je artikulace prostorově determinovaných společných zájmů, jež v důsledku směřují k novým návrhům regionalizace. Ve druhém kroku dochází podle Metzgera (2013) ke stabilizaci regionální veřejnosti související například s ustavením regionálního spolku, a tedy zřetelného vyčlenění daného návrhu na regionalizaci. Finální třetí krok již znamená plnohodnotnou institucionalizaci regionu, za kterou stojí uznávání regionální představitelů a obecně přenesení nového návrhu regionalizace na trvalejší sociomateriální formy. Zvýšená pozornost věnovaná společnosti zároveň přivádí Metzgera (2013) k závěru, že v případě, že již jednou dochází k úspěšnému dovršení všech fází procesu institucionalizace, a tím i stabilizaci regionu v regionálním systému, působí většinou společenská kolektivní paměť ve směru jeho udržení v regionálním uspořádání a v dlouhodobém horizontu brání jeho zániku.

Proces deinstitucionalizace se vztahuje k postupnému vymizení dříve administrativních hranic po jejich oficiálním zániku. Existuje přitom celé spektrum kontextuálně podmíněných podnětů pro počátek deinstitucionalizace regionů a hranic. Za jeden z nich můžeme považovat výše diskutovaný proces deterritorializace související s integrací společností na nejvyšší řádovostní úrovni, a tím i kontinuálnímu snižování významu hranic na řádovostně nižších měřítkových úrovních. V časovém sledu na sebe procesy institucionalizace a deinstitucionalizace přímo navazují a na celý proces (de)institucionalizace je proto v rámci kapitoly nahlíženo chronologicky. Oba procesy mezi sebou propojuje určitý šok, který formou změny dominantního diskurzu v nahlížení na regionální uspořádání (Berg 2009) znamená zvrát v souhrnném procesu regionální transformace, a tedy překreslení administrativních hranic.

Výchozím bodem teoretické části práce je historická dekonstrukce regionu Sudet po vzoru Paasiho (1991) a Metzgera (2013), skrze kterou lze systematicky popsat události, jež stály za jeho institucionalizací v regionálním prostoru. Samotná hranice tak zůstává nejdříve upozaděna, zároveň ale hraje důležitou roli v obou diskutovaných pojetích procesu institucionalizace regionu. Metzger (2013) v tomto kontextu vyzdvihuje důležitost územně ohraničené regionální veřejnosti, která se zasazuje o regionální transformaci, přičemž spor se vede v první řadě právě o nové vymezení hranic. Podobně Paasi (1991) uvádí jako jednu ze čtyř fází procesu institucionalizace vznik teritoriálního tvaru regionu. Stává se tomu právě v okamžiku, kdy lze region zřetelně zasadit do prostoru, aniž by však musely být pevně stanovené jeho hranice. V určitých případech tak může nastat situace, že již máme institucionalizovaný region, ale stále probíhá proces institucionalizace jeho hranice, který je podmíněný nalezením kompromisu mezi názory dvou regionálních veřejností. Z výše zmíněných důvodů tak můžeme konstatovat, že proces institucionalizace hranice je závislý na kompletní institucionalizaci regionu.

Druhá teoretická část představuje na časové ose rozhraní mezi procesem institucionalizace regionu Sudet a s ním i sudetoněmecké hranice a různými rovinami následného procesu deinstitucionalizace. Věnuje se analýze nově vzniklých struktur obyvatelstva po vyhnání českých Němců ze Sudet po konci 2. světové války a opětovném dosídlení pohraničí z vnitrozemí. Třetí teoretická část se na problematiku poté dívá již převážně z pohledu bývalé sudetoněmecké hranice a diskutován je proces její deinstitucionalizace. Definovány jsou různé scénáře dalšího vlivu oficiálně zaniklých hranic na regionální rozdíly, přičemž po vzoru Hirschhausen (2017) je bývalá sudetoněmecká hranice v návaznosti na závěry již provedených studií (Šimon 2015; Guzi, Huber, Mikula 2021; Testa 2021; Korčák, Netrdová 2022) konceptualizovaná jako fantomová hranice. Hirschhausen (2017) tak označuje hranici, která již dávno vymizela z oficiálních map administrativního členění daného regionu, avšak stále utváří realitu a je zřetelně viditelná v současné sociálně-prostorové diferenciaci.

## **2.1 Proces institucionalizace regionu Sudet**

U procesu institucionalizace regionu je složité jednoznačně označit jeho počátek. V případě regionu Sudet jej lze označit za důsledek národnostního a jazykového rozložení obyvatelstva. Do pohraničních regionů českých zemí se až do roku 1945 soustředili převážně německy mluvící čeští Němci. Naproti tomu ve vnitrozemí tvořili výraznou majoritu obyvatelé československé národnosti. Teoreticky vzato bychom proto měli proces sledovat k samým kořenům soužití Čechů a Němců ve sledovaném území do 13. století, kdy docházelo k německé vnější kolonizaci českých zemí (Fialová 1996, Houžvička 2015). Glassheim (2000) přikládá ve vztahu k soužití obou národností význam bitvě na Bílé hoře v roce 1620, kdy mezi nimi došlo k prvnímu střetu, i když primárně náboženského rázu. Například Houžvička (2015) se však vztahům mezi Čechy a Němci věnuje až od revolučního roku 1848, který je spojován se zrodem nacionalismu a počátkem emancipace české národnostní menšiny v rámci rakousko-uherské monarchie. Důvodem je patrně do té doby až druhořadá role národnosti, která nabývá na významu až v souvislosti s nabytím svobody vyznání (Calhoun 1993). Odpolitizování náboženství v průběhu 19. století postupně přesouvá štěpnou linii z hlediska mocenských vztahů na úroveň etnicity. To dokazuje i Houžvička (2015), když popisuje politické napětí plynoucí z protichůdných myšlenek pangermanismu na jedné a zvyšujícího se národního sebevědomí Čechů na straně druhé. V souladu s Metzgerovým (2013) pojetím procesu institucionalizace regionu tak dochází k postupnému formování regionálních veřejností na obou stranách, jejichž cílem je prosazení nových návrhů regionalizace.

K dovršení prvních fází procesu institucionalizace regionu Sudet dochází nicméně až spolu s rozpadem monarchie po 1. světové válce a vzniku samostatného československého státu. Budoucí první prezident Tomáš Garrigue Masaryk trvá na historických právech a Československo vzniká na půdorysu tisíciletých hranic českých zemí respektujících především fyzicko-geografické celky. Nově ustavený stát tak zahrnuje i území podél hranic osídlené prakticky pouze německy mluvící populací o přibližně třetinové rozloze celého státu. Čeští Němci žijící v Sudetech jsou tím poprvé postaveni do role národnostní menšiny, kterou si prohazují s dříve za monarchie minoritními Čechy a Slováky. S novým údělem se nicméně nechtějí smířit



a privilegií vládnoucí většiny se nehodlají vzdát bez boje (Houžvička 2015). Téměř bezprostředně po vzniku nezávislého Československa je výsledkem napjaté situace vyhlášení čtyř německých provincií – Německé jižní Moravy, Šumavské župy, Německých Čech a Sudetska. V případě prvních tří je snahou opětovné připojení k německy mluvícím sousedním zemím, zatímco odlehlé Sudetsko při severní hranici s Polskem má zůstat neutrální. Jedná se o další významný krok v procesu institucionalizace regionu Sudet, který tím získává první obrysy teritoriálního tvaru (Paasi 1991). Poprvé se také v oficiálním názvu objevuje termín Sudety, jenž napomáhá budování symbolického tvaru regionu jako další z podmínek jeho institucionalizace (Paasi 1991). Reakce československé vlády na vyhlášení provincií je dle očekávání odmítavá a jejím vyústěním je okupace Sudet vojenskými jednotkami v listopadu a prosinci 1918. Hlavní argumenty proti odtržení pohraničních regionů, jež přitom používají českoslovenští politici, jsou historického charakteru a ukazují na status českých Němců, kteří na území českých zemí přišli původně jako kolonizátoři a emigranti. Oblíbeným a často používaným přívískem na adresu českých Němců bylo označení „přivandrovalci“ (Glassheim 2000). Druhou rovinu argumentace poté představuje ekonomická vyspělost českých zemí, která je považována ze strany Čechoslováků jako výhoda i pro české Němce žijící v Sudetech (Houžvička 2015). Relativní uklidnění konfliktu přináší až podpis Versaillské mírové smlouvy v září roku 1919, jenž potvrzuje tehdejší podobu Československa včetně Sudet. Turbulentní období po konci 1. světové války lze ve shodě s Metzgerovým (2013) pojetím institucionalizace regionu shrnout tím, že regionální veřejnost Čechů a Slováků dokázala se vznikem samostatného Československa úspěšně proměnit dominantní diskurz týkající se regionálního uspořádání českých zemí. Naproti tomu lze v reakci na to sledovat analogickou snahu sudetských Němců o sebeurčení v rámci nově vzniklého státního útvaru. Deklarace čtyř německých provincií dokládá přítomnost jasně rozpoznatelných regionálních aktérů, kteří jednají v zájmu tamní regionální veřejnosti, tedy naplnění poslední fáze procesu institucionalizace podle Metzgera (2013). Region Sudet tím můžeme prohlásit krátce po vzniku Československa za raně institucionalizovaný. Teprve další vývoj vztahů mezi Čechy a Němci v rámci předválečného Československa, související také s institucionalizací sudetoněmecké hranice, byl poté klíčový pro jeho dlouhodobější ukotvení v regionálním systému. Již od samého počátku institucionalizace regionu Sudet je však patrné, že region nemá jednoznačné centrum, není územně kompaktní, a nemůžeme jej proto ani označit za homogenní územní celek. Jedná se přitom o jednu z hlavních překážek oslabujících snahy regionální veřejnosti na straně Sudet o prosazování jejich návrhů regionalizace.

Prostorový zlom z pohledu národnosti patrný z dat ze sčítání 1921 (Jichová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014) je nadále zdrojem sporů mezi oběma etniky shlukujícími se historicky do rozdílných částí republiky. Pro účely diplomové práce je nicméně důležité, že jazyková hranice nekoresponduje s tehdejší regionální diferenciací vzdělanosti nebo demografické skladby obyvatelstva (Korčák 2021). Další polarizace vztahů mezi Čechy a Němci vychází z různých forem diskriminace sudetských Němců v rámci předválečného Československa. Pravým opakem končí již z tohoto pohledu první větší právní reforma, jež vešla v platnost spolu s novou Ústavou v roce 1920, a to navzdory slibům o ochraně práv a svobod jednotlivých národnostních menšin, ke kterým se československá vláda zavázala podpisem Pařížské dohody. Reforma se týkala jazykového práva a požadavkům německé menšiny vycházela vstříc jen symbolicky. Všem

občanům republiky garantovala sice právo používat v soukromých i veřejných záležitostech libovolný jazyk, podstatnou výjimku ovšem představoval úřední jazyk. Tím zůstala, i přes původní záměr vytvořit z němčiny druhý úřední jazyk, pouze čechoslovenština. Zjevným záměrem ze strany československé vlády byla snaha o redukci národnostních problémů a vytvoření takových podmínek, aby docházelo k nutnému, ač nepřirozenému sblížení Němců s majoritní populací Čechů a Slováků (Houžvička 2015). Marcuse (2009) v tomto kontextu tvrdí, že dříve nebo později při zkoumání sociální spravedlnosti dospějeme k otázce prostoru, protože každá sociální nespravedlnost má svůj prostorový aspekt. V přesném souladu s konceptem sociální a prostorové spravedlnosti se projevují první náznaky segregace českých Němců žijících v pohraničí, které s postupem času dále graduji. Namísto postupné stabilizace vztahů se prohlubuje nespokojenost českých Němců a spolu s tím dochází i k pevnější institucionalizaci regionu Sudet.

Na výsledek jazykové reformy navazuje podobným způsobem také projednávání územně-správní reformy z roku 1921, které popisuje Jeleček (2000). Původní návrh župního zákona byl totiž zavrhnut kvůli obavě o vytvoření administrativního členění, ve kterém by v některých pohraničních jednotkách převažovalo obyvatelstvo německé národnosti. Kompromisním řešením respektujícím funkční vztahy v území nakonec bylo vytvoření rozdrobené sítě polohou i populačně menších soudních a politických okresů, u nichž byla hrozba snahy získat autonomii po vzoru německých provincií z roku 1918 minimální. Ve stejném duchu poukazuje také Miller (2003) na nerovné podmínky při rozdělování půdy v rámci pozemkové reformy. Ta trvala v zásadě po celou dobu existence První republiky a stala se jedním ze stěžejních politických témat téměř ihned po skončení 1. světové války. Největšími vlastníky půdy byli tehdy již bývalí příslušníci šlechty, kteří se stále považovali za Habsburky a veřejné mínění bylo silně nakloněno konfiskaci jejich majetku. Glassheim (2000) v této souvislosti zdůrazňuje historický kontext, když se při interpretaci daných událostí vrací až k bitvě na Bílé hoře v roce 1620, ve které habsburská katolická armáda porazila protestantskou armádu vedenou českými stavy. V důsledku neúspěšného stavovského povstání byla poté velká část české šlechty popravena nebo vyhnána do exilu, přičemž její panství bylo rozděleno mezi katolické přívržence Habsburků. Přestože povaha konfliktu tehdy vycházela z náboženských odlišností, s postupem času a rozvojem nacionalismu se výklad památné bitvy transformoval do etnické roviny. Čeští vládní politici proto viděli v pozemkové reformě příležitost k odčinění tři sta let staré křivdy (Glassheim 2000). V období předválečného Československa získal stát, za pro německou šlechtu velmi nevýhodné předválečné ceny, rozsáhlé pozemky, ze kterých se z části staly nové vojenské újezdy nebo přírodní parky, ale jejich stěžejním využitím bylo rozdělení mezi nové malé a střední zemědělské podniky. Za celou pozemkovou reformu, jejíž součástí byla i kolonizace zkonfiskovaných pozemků, byl zodpovědný Státní pozemkový úřad. Přerozdělování majetku přitom pomáhalo vyřešit krizi nezaměstnanosti, avšak primárně sloužilo, i když se o tom nahlas nehovořilo, k zředění národnostně homogenních sudetoněmeckých regionů českými přistěhovalci z vnitrozemí. Interním cílem bylo podle Millera (2003) dorovnat podíl Čechů (a Slováků) v pohraničí alespoň na čtvrtinu tamní populace. Přestože nebyla národnost oficiálně definována jako kritérium rozhodující při kolonizaci zkonfiskovaných území, byli tím čeští Němci z procesu v zásadě vyřazeni. Dalším příkladem sociální a prostorové nespravedlnosti v rámci

předválečného Československa bylo zřizování českých škol v Sudetech na úkor těch německých (Glassheim 2000).

Vypjatá atmosféra se vzhledem ke všeobecnému volebnímu právu v předválečném Československu pochopitelně promítla také do politického klimatu. Broklová (1998) i Glassheim (2000) uvádí, že v období po relativně úspěšně konsolidaci demokratického systému od parlamentních voleb v roce 1925 dosahovala podpora německých aktivistických stran ze strany českých Němců pravidelně okolo 70 %. Ty uznávaly demokratický systém z pohledu své vlastní existence, jejich hlavním volebním programem však stále byla revolta vůči státu, i když rétorika se od té z roku 1918 zmírnila (Broklová 1998). Z publikací Houžvičky (2015) nebo Broklové (1998) vyplývá, že na vztah mezi Čechy a Němci nelze nazírat černobíle, protože se jednalo o oboustranně problematické soužití. Kromě iredentistických názorových proudů zastoupených aktivistickými politickými stranami hrály v německé části společnosti důležitou roli také občanské spolky s jasně identifikovatelnými nacionalistickými nebo antisemitskými prvky. Ochota nacházet společnou řeč byla z jejich strany minimální, naopak cílily na budování a posilování německé identity. V důsledku tak každá strana měla dostatek argumentů a důvodů, proč neměnit negativistické postoje vůči té druhé. Přes všechny výše zmíněné překážky můžeme však podle Glassheima (2000) označit československou politiku národnostních menšin v porovnání s jinými státy střední a východní Evropy v tehdejší době za poměrně liberální. Dokládá to na možnosti politické participace českých Němců včetně parlamentního zastoupení proporčně vycházejícího z jejich podílu na celkovém počtu obyvatel, garanci fungování autonomních německých škol nebo právu německy mluvících obyvatel používat vlastní jazyk. Ve shodě je i s Houžvičkou (2015), který upozorňuje, že i nejzarputilejší zastánci českých Němců přiznávají, že zastoupení národnostních menšin ve vzdělávacím systému bylo i přes rušení některých německých škol na úkor těch českých velmi důstojné.

Zvrat z pohledu vztahu mezi Čechy a Němci a s tím souvisejícího procesu institucionalizace regionu Sudet představuje Velká hospodářská krize na přelomu 30. let 20. století, která nejvíce zasáhla právě průmyslová odvětví převažující v pohraničních regionech osídlených českými Němci (Seton-Watson 1938). Končí tím první dekáda soužití Čechů a Němců v rámci nového státu, jež se nesla ve znamení postupného urovnávání konfliktu a hledání kompromisů. Důvodem nepoměrně velkého úpadku Sudet byla především závislost regionu na exportu do zahraničí. Produkce v obou nejvýznamnějších tavných průmyslových odvětvích, textilním a sklářském průmyslu, klesla o polovinu, respektive o třetinu (Houžvička 2015). Na vrcholu krize byl podle Houžvičky (2015) každý pátý Němec v ekonomicky aktivním věku nezaměstnaný, přičemž regionálně se míra nezaměstnanosti zvyšovala spolu s podílem německy mluvícího obyvatelstva. Ve druhém pololetí roku 1935 poté žilo v německy osídlených oblastech 81 nezaměstnaných na 1000 obyvatel, zatímco v dominantně českých regionech průměrně o 50 méně (Houžvička 2015). Konsekvencí tíživé ekonomické situace byla zvyšující se nespokojenost českých Němců. Regionální veřejnost se v Sudetech stále více radikalizovala a podporu u ní proto snadno získávala krajně pravicová politická uskupení v čele se Sudetoněmeckou stranou Konrada Henleina. Zároveň tím dochází v kontextu Paasiho (1991) přístupu k procesu institucionalizace regionu k prohlubování jeho symbolického tvaru, když německé aktivistické strany záměrně využívaly

termínu Sudet pro vyvážení společné regionální identity nesourodého heterogenního regionu, kterému navíc perforovaný tvar bránil vytvoření přirozeného centra.

Podpisem Mnichovské dohody v září roku 1938 dochází k samotnému ustavení regionu včetně jeho přesného vymezení v prostoru, a tím i dovršení poslední čtvrté fáze Paasiho (1991) procesu. Pohledem Metzgera (2013) za Sudety i vnitrozemím stojí silná stabilizovaná regionální veřejnost, kterým se postupně podařilo prosadit svůj návrh regionalizace. Zatímco se vznikem Československa si na své přišla majoritní populace Čechů a Slováků, odtržení Sudet spolu se vznikem protektorátu Čechy a Morava se shodovalo s požadavky většiny českých Němců, i když rozhodující impuls k tomu přišel spíše zvenčí. Sudety se po dobu trvání 2. světové války vyvíjejí zcela jinak než vnitrozemí pod správou protektorátu, jak dokládají například Fialová a Šprocha (2018) na rozdílném demografickém chování obou populací. Tím mezi nimi dochází k další polarizaci a na konci 2. světové války tak můžeme konstatovat, že region Sudet a s ním i sudetoněmecká hranice jsou kompletně institucionalizovány.

## **2.2 Poválečné přesuny obyvatelstva**

Konec 2. světové války v roce 1945 a události bezprostředně následující představují pro Sudety rozhraní mezi procesem institucionalizace a navázaným procesem deinstitucionalizace. Rozpadem protektorátu Čechy a Morava a opětovným připojením Sudet ke zbytku republiky se zcela zastavuje proces institucionalizace regionu. Hranice Československa se s výjimkou Podkarpatské Rusi, jež se stává součástí Sovětského svazu, obnovují k jejich podobě před podpisem Mnichovské dohody. Populace Čechů a Slováků stále silně pociťuje pocit krivdy za zradu a utlačování v období protektorátu ze strany nacistického Německa. Politická i společenská atmosféra v Československu je po skončení války natolik vyostřená, že v návalu hněvu a potřeby odplaty ani nejsou hledáni konkrétní viníci jako například v případě norimberských procesů, ale v principu kolektivní viny jsou považováni za zrádce a nepřátele všichni čeští Němci. Kořeny radikálního řešení sudetoněmecké otázky v podobě etnické čistky vycházejí z Benešových dekretů vydaných v londýnském exilu v období protektorátu prezidentem Edvardem Benešem, ale definitivně jsou stvrzeny až spolu se závěry Postupimské konference po skončení 2. světové války v roce 1945. Tou dobou již však probíhá takzvaný divoký odsun do Německa, přičemž především v sovětské zóně poválečného Německa znamenal příchod uprchlíků vysoký relativní nárůst obyvatelstva (Schwartz 2000). Tato prvotní fáze je z velké části vyvolána společenským nátlakem na politické elity. Davová nepřičetnost a jednání v afektu způsobily, že postup veřejnosti byl výrazně násilnější než následný československou vládou organizovaný odsun posvěcený i ze strany vítězných mocností na Postupimské konferenci. Za příklad uvádí Glassheim (2000) Brněnský pochod smrti nebo masakr v Ústí nad Labem. Většina odborných odhadů, kolik Němců opustilo Československo v prvních dvou měsících po skončení války, inklinuje k počtu okolo 600 tisíc (Houžvička 2015). Vládou organizovaný odsun využívající mírnějších prostředků byl poté realizován v rozmezí let 1946 a 1947, přičemž při odhadech vysídlených Němců se Houžvička (2015) nebo Staněk (1991) shodně přiklání k údaji okolo 1,5 milionu osob. Pro institucionalizovaný region Sudet to znamená exogenní šok přicházející téměř výhradně z vnějšku regionu. V úhrnu nicméně poklesl mezi cenzy 1930 a 1950

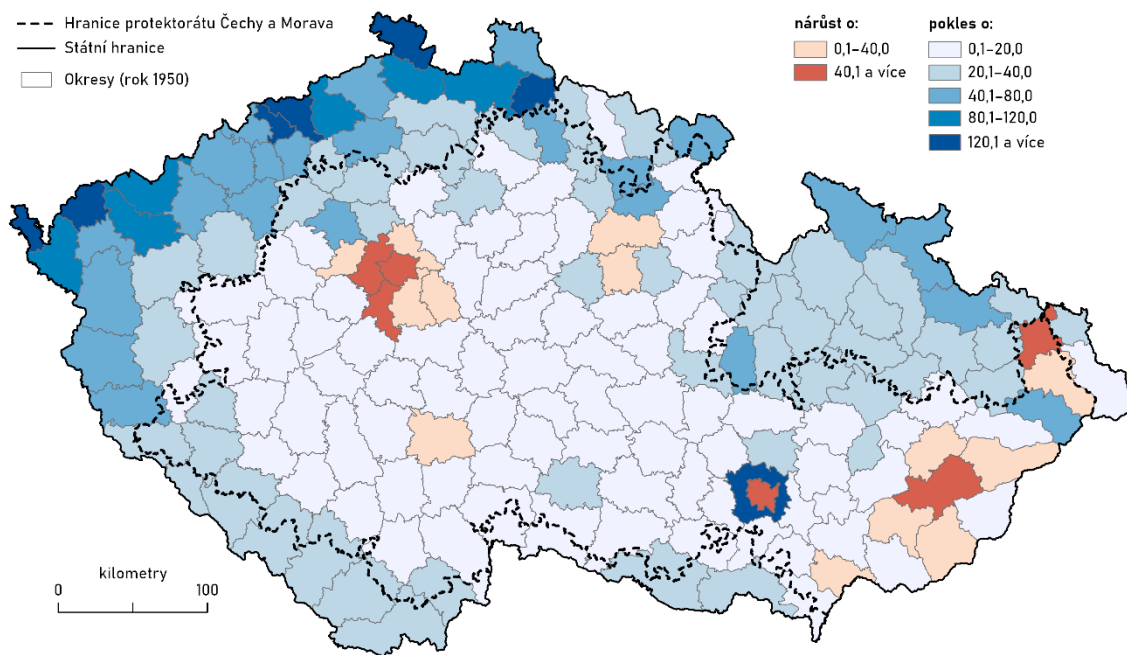
počet obyvatel na území dnešního Česka o necelých 1,8 milionu obyvatel, a to ještě není zohledněn populační vrchol z roku 1940, jenž je o 0,5 milionu vyšší než údaj ze sčítání 1930 (ČSÚ 2023d). Celkový propad německy mluvících obyvatel tak činil téměř 3 miliony obyvatel, do čehož jsou ale započítáni také padlí a pohřešovaní ve válce, ti kdo uprchli z vlastní iniciativy nebo vězni (Houžvička 2015). Pro ospravedlnění etnické čistky se českoslovenští politici odkazovali na vysoký podíl českých Němců hlasujících pro Henleinovu Sudetoněmeckou stranu sponzorovanou z nacistického Německa dosahující v komunálních volbách v roce 1938 až na 85 %. Hojně používaným argumentem byly opět také historické události kolem bitvy na Bílé hoře (Glassheim 2000). Přesto se v tomto kontextu postupně otevírá diskuze o morálním aspektu vysídlení českých Němců a řada autorů nazývá celý proces namísto zažitého opatrného označení odsunu Němců spíše jako jejich vyhnání (Houžvička 2015; Testa 2021) nebo etnickou čistku (Glassheim 2000). S vědomím jeho nedostatků je nicméně v souladu s jazykově ustáleným slovním spojením dále v textu používáno označení odsunu Němců.

Zatímco počátek procesu institucionalizace regionu je velmi diskutabilní vzhledem k jeho historické podmíněnosti, jež může v zásadě pokračovat stále více do minulosti, proces deinstitucionalizace regionu je z hlediska jeho původu zřetelně ohraničitelný. V případě Sudet se jedná právě o konec 2. světové války, který zapříčinil znovusjednocení regionu se zbytkem republiky. Region tím přichází o svůj oficiální status v rámci regionálního uspořádání. Z hlediska Metzgerova (2013) pojetí procesu (de)institucionalizace zaniká spolu s odsunem sudetských Němců i regionální veřejnost s aktéry, jež by se zasazovali o jeho místo v regionálním systému. Ani nové administrativní členění včetně pozdějšího vymezení krajů a okresů z roku 1949 se na bývalou sudetoněmeckou hranici nijak neváže, protože kvůli národnostní homogenizaci celého státu přestává hranice existovat i jako zlom mezi dvěma regionálními veřejnostmi.

Souběžně s řízeným odsunem českých Němců z Československa probíhá reverzní proces dosídlení pohraničních regionů. I když se z pohledu většiny vědních disciplín jedná ve srovnání s odsunem o méně probádanou kapitolu českých dějin, pro hodnocení procesu deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice je kvůli rovnocennému efektu na nově vzniklé struktury obyvatelstva v pohraničí neméně důležitá. Pro účely diplomové práce je zásadní právě tyto základní charakteristiky nově vzniklých struktur obyvatelstva na obou stranách sudetoněmecké hranice odhalit, protože mohou buď zapříčinit postupnou deinstitucionalizaci hranice a její úplné vymizení z prostoru, nebo její efekt na regionální rozdíly dále reprodukovat či dokonce znásobovat. Vzhledem k minimálním dostupným datovým zdrojům, které by podchytily více než 70 let staré přesuny obyvatelstva a jejich rozdílné regionální dopady, byl využit základní statistický zdroj dat s dlouhodobě srovnatelnou metodikou v podobě sčítání 1930 a 1950 (Jíchová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014). Nevýhodou představuje dvacetiletá přestávka mezi oběma cenzy, jež nezahrnuje pouze diskutované přesuny obyvatelstva po 2. světové válce. Přestože je nutné brát v potaz možné zkreslující účinky ostatních migračních proudů nebo souběžně probíhajících demografických procesů, lze počítat, že ve srovnání s odsunem Němců a následným dosídlováním pohraničí budou hrát téměř zanedbatelnou úlohu. Překážkou pro porovnání regionálních struktur obyvatelstva mezi sčítáními 1930 a 1950 tak představovala spíše změna administrativní struktury z roku 1949. Zatímco při sčítání 1930 jsou analýzy založené na datech agregovaných do úrovně soudních okresů, kterých dohromady bylo 330, v roce 1950

již hranice nových okresů s původní územní strukturou korespondovaly jen sporadicky. Bylo jich pouze 182 a územní jednotky to tak byly rozlohou podstatně větší. Řešením problému bylo s pomocí metody prostorového vážení (Netrdová, Nosek, Hurbánek 2020) přepočtení staré územní struktury do té nové, platné od roku 1949. Na základě průniku s administrativním členěním z roku 1930 byly nové okresy rozparcelovány do mnoha menších analytických územních celků, jež šlo jednoznačně přiřadit jak k některému soudnímu okresu ze staré územní struktury, tak k jednomu z nově vzniklých okresů platných při sčítání 1950. Absolutní počty obyvatel ke sčítání 1930 byly poté proporčně rozděleny do vygenerovaných analytických územních celků na základě jejich podílu na celkové rozloze soudního okresu, k němuž patřily. Již na základě příslušnosti analytických územních celků k novým okresům byly dané absolutní počty sečteny, aby je bylo následně možné porovnat se sledovaným ukazatelem při sčítání 1950 v rámci stejného území. Riziko samozřejmě představuje prostorově nerovnoměrné rozmístění obyvatelstva v rámci soudních okresů způsobující nevyhnutelné chyby v přepočtu, jež je důležité zohlednit při interpretaci výsledků. Stejná metodika prostorového vážení byla aplikována v kartogramech ukazujících změnu struktur obyvatelstva mezi sčítáními 1930 a 1950 na obrázcích 1, 2 a 3. Změna v celkové hustotě zalidnění (obrázek 1), hustotě zalidnění obyvatel československé národnosti (obrázek 2) a indexu stáří (obrázek 3) byla ve všech případech vyjádřena za pomoci rozdílu dvou hodnot při sčítání 1950 a 1930. Červeně vybarvené okresy znamenají nárůst z pohledu daného ukazatele a modrá škála naopak míru poklesu.

**Obr. 1 – Změna celkové hustoty zalidnění (v obyv. na km<sup>2</sup>) na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950**



**Poznámka:** Hodnoty za soudní okresy ze sčítání 1930 jsou přepočteny do územní struktury 1950 metodou prostorového vážení (Netrdová, Nosek, Hurbánek 2020). Hranice protektorátu je vymezena v administrativním členění na úrovni obcí platném k SLDB 2021 podle většinového podílu německé národnosti při sčítání 1930 (viz kapitola 4). Kartografické zobrazení je v souřadnicovém systému World Geodetic System 1984 (WGS 84).

**Zdroj dat:** Jíchová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014; RSO 2022

Podle Topinky (2005) se do odsunem postižených regionů od konce 2. světové války do května 1947, kdy se prováděl první poválečný soupis obyvatelstva, přistěhovalo 1,37 milionů

lidí. Přesto proces dosídlení, jak vyplývá z obrázku 1, zdaleka nekompensuje populační ztráty způsobené odsunem Němců. Celková hustota zalidnění v Sudetech klesla mezi sčítáními 1930 a 1950 o 37 procentních bodů ze 127 obyvatel na kilometr čtvereční na pouhých 82 obyvatel na kilometr čtvereční (Topinka 2005). V okresech Aš nebo Rumburk dochází mezi sčítáními 1930 a 1950 k poklesu dokonce o více než polovinu obyvatel (obrázek 1). Výjimku představují regiony v okolí Prahy nebo čistě městské regiony v čele s Brnem nebo Ostravou. Z toho je patrné, že souběžně s poválečnými přesuny obyvatelstva probíhá dlouhodobý proces urbanizace velkých měst (Brabec 2022). S tím jsou spojené také jedny z prvních náznaků suburbanizace, i když například populační rozvoj obcí v zázemí Prahy nebyl hnán pouze přílivem bohatých vrstev z centra, ale také přistěhovalci z bezprostředního okolí (Ouředníček 2003). Jiným vypovídajícím ukazatelem o dlouhodobém významu poválečných populačních změn je, že celkový počet obyvatel v Česku se od té doby již nikdy nevrátil zpět na úroveň za 2. světové války. Z časových řad publikovaných Českým statistickým úřadem (ČSÚ) vyplývá, že střední stav obyvatel Česka k roku 2022 byl stále o 400 tisíc nižší než maximum z roku 1940 (ČSÚ 2023d) a ani střední varianta populační prognózy ČSÚ počtu obyvatel z roku 2018 nepředpokládá, že by se mu měl v příštích 80 letech přiblížit (ČSÚ 2022).

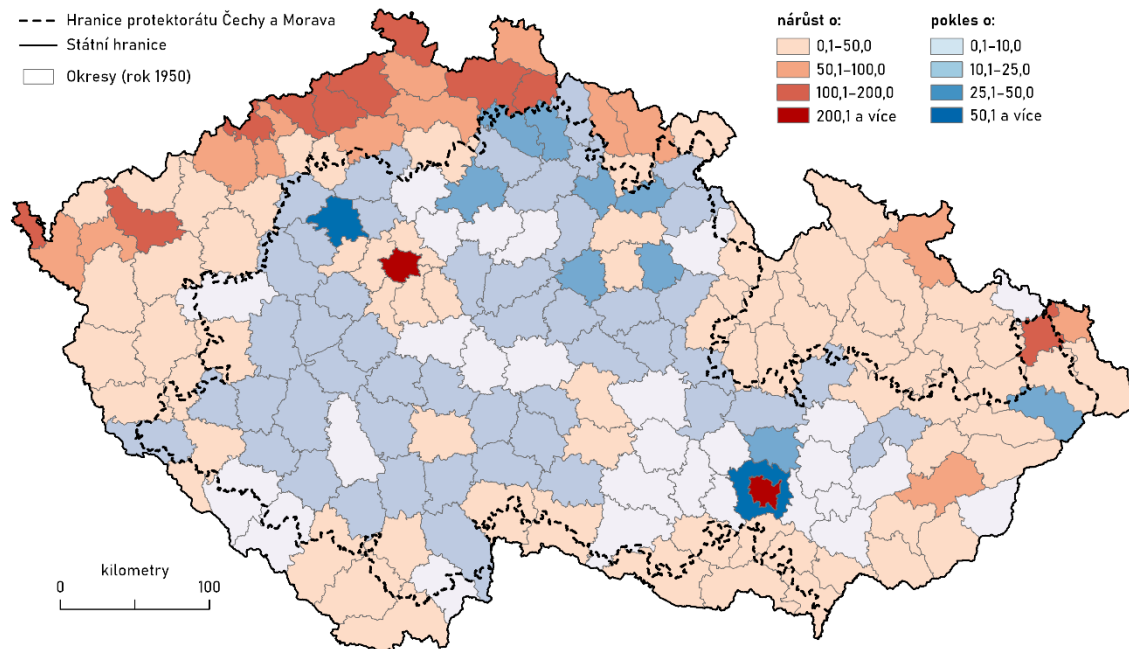
Z obrázku 2 ukazujícím na změnu hustoty zalidnění obyvatel československé národnosti mezi sčítáními 1930 a 1950 vyplývá, že původ dosídlenců byl relativně rovnoměrně regionálně rozmístěný. Pokles obyvatel československé národnosti můžeme pozorovat téměř ve všech vnitrozemských regionech, přičemž ve většině případů jej nelze zdůvodnit jinak než právě odlivem místních rezidentů do pohraničí. Regionální upřesnění nabízí Testa (2021), když na základě dat převzatých ze zprávy Státního úřadu statistického o osídlení pohraničí v letech 1945 až 1952 ukazuje, že v severozápadních Čechách byly zdrojem imigrace především prostorově blízké regiony středních Čech.

Naproti tomu bývalé sudetoněmecké regiony zaznamenaly mezi sčítáními 1930 a 1950 víceméně plošný nárůst obyvatel hlásících se k české nebo slovenské národnosti (obrázek 2). Výjimku představují pouze některé okresy při jižní hranici s Německem, jejichž společným jmenovatelem je vyšší podíl zaměstnaných v priméru (Jíchová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014). To potvrzuje Topinka (2005), když uvádí, že nejrychlejší a zároveň nejúspěšnější byl proces dosídlení v průmyslových oblastech v městském prostředí, a naopak nejméně lákavou destinací byly zemědělské regiony venkovského charakteru při hranicích republiky. Zároveň tím upozorňuje na základní problém, který bylo nutné po hlavní vlně dosídlování Sudet vyřešit, a to značnou regionální diferencovanost úspěšnosti dosídlení. Přestože totiž obecně došlo v Sudetech v absolutních číslech k nárůstu obyvatel československé národnosti, míra nahrazení vysídlených sudetských Němců se výrazně lišila. Ve výsledku však kartogram na obrázku 2 svědčí o tom, že v Sudetech dochází k razantní výměně většiny tamního obyvatelstva. Podle Topinky (2005) zde zůstala pouze jedna třetina původního obyvatelstva. Znovu je důležité podotknout, že region Sudet je i z pohledu dosídlování podstatně heterogenním celkem.

Zatímco z obrázků 1 a 2 je zřejmá radikální výměna obyvatelstva v pohraničních regionech, obrázek 3 je evidentním důkazem, že do Sudet nepřišel statisticky náhodný výběr obyvatel z vnitrozemí. Vysvětlením pro regionální diferenciaci změny indexu stáří na obrázku 3 je vyhnání

sudetských Němců napříč všemi věkovými skupinami v kontrastu s výrazně věkově specifickou strukturou dosídlenců, které tvořila převážně mladá, migrace schopná populace.

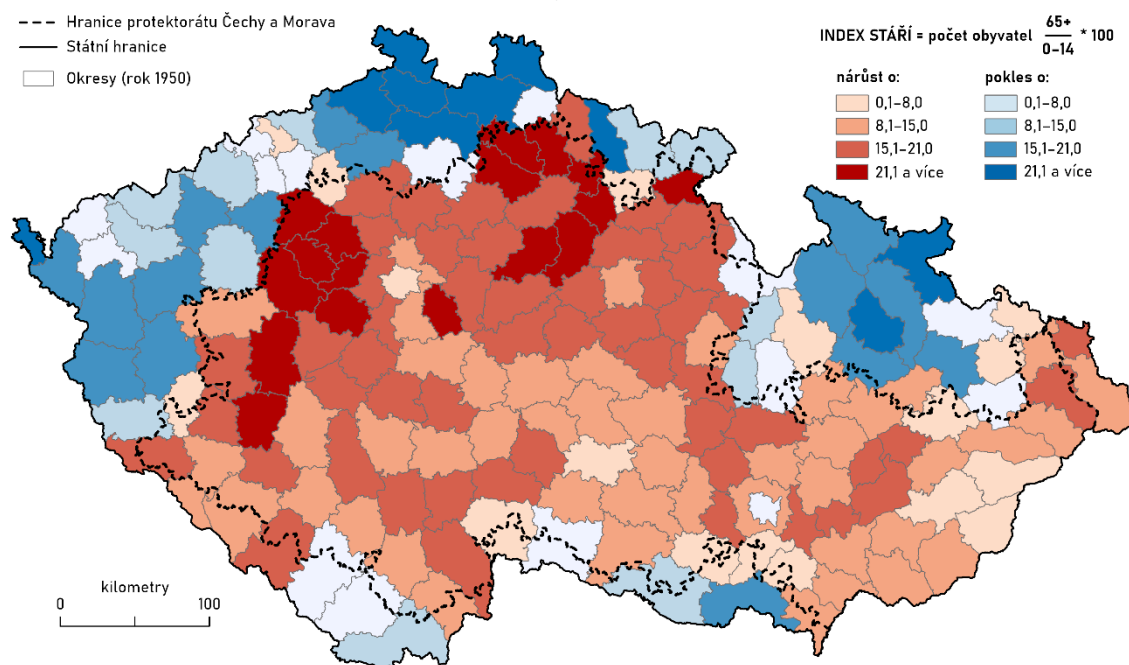
**Obr. 2 – Změna hustoty zalidnění obyvatel československé národnosti (v obyv. na km<sup>2</sup>) na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950**



**Poznámka:** viz obrázek 1

**Zdroj dat:** Jíchová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014; RSO 2022

**Obr. 3 – Změna indexu stáří na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950**



**Poznámka:** viz obrázek 1

**Zdroj dat:** Jíchová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014; RSO 2022

Při porovnání kartogramů na obrázcích 2 a 3 můžeme pozorovat rysy nepřímé úměrnosti mezi změnou hustoty zalidnění obyvatel československé národnosti a indexu stáří. Přestože totiž index



stáří nezohledňuje populaci ve středním věku, která tvořila většinu z dosídlených obyvatel, je prostorový vzorec ovlivněn skutečností, že nedosídlenou část populace, jež nebyla nikým nahrazena, zahrnují právě nejstarší věkové skupiny z vysídlených sudetských Němců.

Topinka (2005) v tomto kontextu diskutuje i další socioekonomické charakteristiky dosídlenců, které však nelze kvůli nedostatku validních dat zaznamenat přímo z porovnání mezi sčítáními 1930 a 1950. Zmiňuje především jejich podprůměrnou ekonomickou situaci a nižší vzdělanostní úroveň. S tím také souvisí, že organizace odsunu i dosídlení se zhostila komunistická strana (KSČ), která tím získávala důležité politické body. Naplnění politických cílů KSČ se ukázalo již v prvních svobodných poválečných parlamentních volbách v roce 1946, kdy právě v osídlovaných oblastech zvítězila s obrovským náskokem. Podle Topinky (2005, s. 538) mířily do Sudet „vesměs malorolnické a proletářské vrstvy, které měly s vedením usedlosti jen malou nebo vůbec žádnou praxi“. Opuštěné domy a statky po sudetských Němcích pro ně představovaly příležitost jednoduše nabýt majetek a zajistit si lepší životní úroveň, zatímco bohaté společenské vrstvy neměly k migraci do pohraničí důvod. Kulturní a sociální kontinuita v území byla poválečnými přesuny přerušena a začala se utvářet nová tamní sociálně-geografická organizace. V souladu s plány KSČ mělo do deseti let dojít k vyrovnání socioekonomických rozdílů mezi Sudety a vnitrozemím, avšak odlišná skladba obyvatelstva tento cíl výrazně komplikovala (Topinka 2005). Od počátku čelily venkovské pohraniční regiony odlivu osídlenců, protože neúspěšní rolníci odcházeli s nenaplněnými očekáváními většinou zpět, odkud přišli. Část z nich hledala nové zaměstnání v průmyslu, ale protože se v kraji necítila dobře a nevytvořila si k němu potřebný vztah, týkala se vysoká fluktuace i průmyslových regionů. Problémem průmyslových závodů navíc byla spíše poptávka po odbornících než nedostatek pracovní síly, a závody byly proto nekvalifikované pracovníky, v rozporu s politikou plné zaměstnanosti, nuceny propouštět. Tyto faktory se propsaly do ekonomické situace v Sudetech, která se v první poválečné dekádě konstantně zhoršovala. Přes snahy o národnostní homogenizaci celé republiky neodpovídala paradoxně ani nová etnická skladba obyvatelstva jejímu rozdělení ve vnitrozemí. Kromě Čechů a zlomku nevysídlených Němců tvořili totiž v nově osídlených oblastech podstatnou část populace také reemigrovaní Češi z východní Evropy, Romové a neúměrně také Slováci. Souhra nastíněných překážek v rozvoji se podle Topinky (2005) projevuje také na zvýšené úrovni tamní kriminality.

Nabízí se otázka, jak by hypoteticky situace vypadala, kdyby k žádnému odsunu českých Němců nedošlo. Je pravděpodobné, že některé strukturálně postižené regiony byly k postupnému úpadku odsouzené již dříve a odsun je pouze urychlil. Obecně však dochází k razantní proměně obyvatelstva a jejich struktur, které mohou efekt hranice dále reprodukovat nebo naopak zeslabovat. Dříve jazykově vymezená hranice je spolu se zánikem dominantního sociálního diskurzu vytvářena na základě rozdílných socioekonomických charakteristik. Do pohraničí přišel statisticky nenáhodný výběr z populace s určitými specifiky, čímž dochází k oddělení dvou odlišných struktur obyvatelstva.

## **2.3 Vznik fantomové hranice**

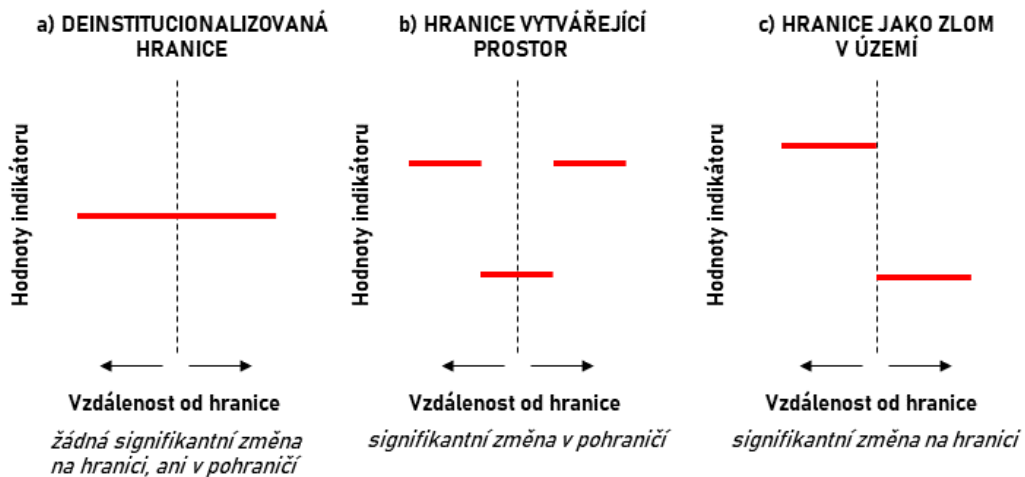
Úvahy Paasiho (1991) rozebírající vznik regionu neřeší další budoucí scénáře v případě, že region v procesu regionální transformace postupně ztrácí v regionálním uspořádání své místo. Paasiho (1991) přístup k regionálnímu uspořádání sice není statický a přiznává prostorovému uspořádání jistou proměnlivost, podrobněji však opačnou stranu mince souhrnného procesu regionální transformace nerozebírá. Podobně Metzger (2013) ve svém pojetí procesu institucionalizace regionu naznačuje, že regiony a hranice jsou pouze dočasné sociální konstrukty, které mohou být překresleny novým společenským diskurzem, dopodrobna se jejich zániku nicméně také nevěnuje. Obecně se tak v akademické sféře více diskutuje proces institucionalizace regionu a opačnému procesu deinstitucionalizace bylo dosud věnováno méně pozornosti. Raagmaa (2002) navrhuje dva možné zvraty, jež nevyhnutelně směřují k postupnému zániku regionu. Prvním je změna administrativního členění, kdy místo sledovaného regionu je na stejném území vytyčen jiný region, čímž původní hranice ztrácí svůj oficiální status. Druhým je výměna obyvatelstva způsobená nejčastěji válečným konfliktem, přičemž nově přistěhovalá populace od té předchozí sdílí naprosto odlišné hodnoty.

Region Sudet splňuje dokonce obě Raagmou (2002) stanovené možnosti a stává se tak ideálním adeptem pro úplné vymizení z prostorového uspořádání. Diskuze procesu deinstitucionalizace na příkladu transformace finské obecní struktury (Zimmerbauer, Suutari a Saartenoja 2012; Zimmerbauer, Paasi 2013; Zimmerbauer, Riukulehto, Suutari 2017) nicméně přináší revoluční myšlenku, že region může nadále existovat jako součást regionálního vědomí i přes svůj oficiální zánik. To je ostatně i v souladu s konceptem path-dependency diskutovaném v geografickém kontextu Martinem (2010), jenž klade důraz na zdánlivě nepodstatné události napříč historií, jejichž dlouhodobé ekonomické nebo sociální dopady se projeví až s výrazným časovým odstupem. Instituce ovlivněné danou událostí mají podle něj sklon k ustrnutí v jakémsi rovnovážném ustáleném stavu, jak popisuje v příbuzném konceptu lock-in. K odemčení z tohoto stavu je následně vzhledem ke komplexitě geografického systému nutná kombinace faktorů pocházejících z vnějšku i zevnitř regionu (Martin 2010). Povahově můžeme v souladu s konceptem path-dependency označit právě změnu administrativního členění i výměnu obyvatelstva za události, u nichž lze očekávat, že budou disponovat dlouho trvajícíchmi socioekonomickými dopady. V případě Sudet se zároveň v obou případech jedná o zvrát iniciovaný primárně z vnějšku regionu a potenciál pro vymanění ze stabilizovaného stavu je proto nutné hledat především v endogenním řešení.

Hlavním kritériem hodnoceným v rámci procesu deinstitucionalizace je přetrvávající souvislost hranice s regionálními rozdíly v jejím okolí. Regionální rozdíly lze v této souvislosti chápat geograficky skrze odlišnosti ve struktuře obyvatelstva, přičemž nastat mohou tři situace v závislosti na tom, jakou roli hranice z hlediska sledovaného indikátoru v prostoru plní (viz obrázek 4). Druhou rovinu hodnocení procesu deinstitucionalizace poté představuje míra ukotvení hranice v povědomí společnosti jako zlomu v území. To jinými slovy znamená, jakým způsobem tamní společnost regionální rozdíly vnímá. Obě roviny procesu deinstitucionalizace se vzájemně ovlivňují – regionální vědomí je vždy podmíněné regionálními rozdíly a naopak regionální rozdíly často vycházejí z regionálního vědomí. K hodnocení míry deinstitucionalizace

hranic se z toho důvodu nabízí využití kriticko-realistického přístupu, jenž výzkum dělí na extenzivní a intenzivní část. Zatímco v extenzivní části výzkumu dominují kvantitativní metody inspirované pozitivismem, v intenzivní části převažují kvalitativní studie inspirované strukturalismem. V kriticko-realistickém výzkumu tak dochází k triangulaci obou těchto epistemologických metod. V extenzivní části je snahou identifikovat empiricky odhalitelné vzorce a pravidelnosti (Blažek, Uhlíř 2020), což znamená kvantifikovat efekt hranice na regionální rozdíly a vyvodit předběžný závěr výzkumu. Zároveň také extenzivní část umožňuje zvolit strategicky vhodná místa pro provedení intenzivní části výzkumu, která se buď výrazně odchyľují od průměru nebo naopak odpovídají očekávání. Intenzivní část poté předběžně formulované teorie ověřuje, přičemž základem je rozlišení mezi nutnými a nahodilými okolnostmi vzniku daného vzorce nebo pravidelnosti (Blažek, Uhlíř 2020).

Obr. 4 – Efekt historických hranic na regionální rozdíly



První možností efektu historických hranic na regionální rozdíly je deinstitucionalizovaná hranice (viz obrázek 4a), která nemá na regionální rozdíly v jejím okolí žádný vliv. Pokud však v minulosti již jednou došlo k dovršení všech fází její institucionalizace, je opačný proces deinstitucionalizace z pohledu regionální politiky snažící se o snižování socioekonomických rozdílů mezi regiony během na dlouhou trať a kompletní deinstitucionalizace je spíše výjimečná, respektive dosažitelná v dlouhodobém horizontu. To vyplývá i z konceptu path-dependency zpochybnujícím dosah jednoho exogenního šoku. Zvraty, které navrhuje Raagmaa (2002), jsou tak ve většině případů pro deinstitucionalizaci nedostatečné a je k ní potřeba také přispění „otřesu“ pocházejícího zevnitř regionu. Podobně jako proces institucionalizace regionu výrazně přesahuje délku lidského života (Paasi 1991), není proto ani postupná deinstitucionalizace jednotlivých dříve institucionalizovaných vrstev regionů a hranic otázkou jedné zlomové události.

Příkladem deinstitucionalizované hranice v českém kontextu může být bývalá zemská hranice mezi Čechami a Moravou. Marek (2022) ji označuje jako částečně deinstitucionalizovanou, čímž jen potvrzuje složitost regionální transformace, jejíž úspěch nezávisí pouze na překreslení administrativních hranic nebo výměně tamního obyvatelstva. Argumentuje přitom mimo jiné zásadní rolí názvu nově vzniklých administrativních jednotek, jenž ovlivňuje symbolický tvar regionu. V oblasti nedávno vzniklého kraje Vysočina, kde se lidé s nově vytvořenou regionální značkou ztotožnili, proběhla regionální transformace úspěšně. Místní rodáci zde již často

nepovažují za důležité, na území jaké bývalé země se jejich obec nachází. Naproti tomu obyvatelé Jihočeského kraje vnímají bývalou zemskou hranici i příslušnost jejich obce k historické zemi výrazněji. Název kraje, v němž je přímo obsažen název jedné z historických zemí, totiž zřejmě přispívá k jejich reinstitucionalizaci. Podobný jev by pravděpodobně tak bylo možné sledovat také v Moravskoslezském nebo Jihomoravském kraji. Rozdílný závěr o míře deinstitucionalizace bývalé zemské hranice mezi Čechami a Moravou vyplývající z kvalitativního a kvantitativního výzkumu (Chalupa 2015) dokládá důležitost aplikace kriticko-realistického přístupu. Zatímco tvrdá data ze SLDB 2011 ukazující na podíl obyvatel hlásících se k moravské národnosti téměř přesně korespondují s bývalou zemskou hranicí, mentální obraz zemské hranice získaný v kvalitativním šetření s místními obyvateli se s jejím skutečným vymezením značně rozchází.

Druhá a třetí možnost efektu historických hranic na regionální rozdíly, těch vytvářejících specifický prostor v jejich okolí (obrázek 4b) nebo působících jako zlom v území (obrázek 4c), se shodují s definicí fantomové hranice (Hirschhausen 2017). Havlíček (2020) používá v této souvislosti termín reliktní hranice, přičemž oba přívlastky můžeme podle něj z pohledu hranic považovat za synonyma. Přesto lze mezi nimi spatřovat mírné nuance podle kontextu, v jakém se používají. Termín reliktní hranice se více používá ve vztahu k fyzické podobě hranice v krajině. V případě bývalé sudetoněmecké hranice byla například sledována četnost zchátralých a zničených náboženských památek (Havlíček 2020) nebo u bývalé zemské hranice mezi Čechami a Moravou byly mapovány zachovalé historické hraniční kameny (Marek 2015). Naproti tomu fantomová hranice ukazuje spíše na první pohled neviditelné socioekonomické rozdíly v prostoru (Šimon 2015; Korčák, Netrdová 2022), jež lidé pociťují pouze nepřímě, a často proto ani nedokáží určit, kudy hranice v území vede. I když pro bývalou sudetoněmeckou hranici jsou vhodné oba přívlastky, vzhledem k povaze výzkumu je dále používán pouze termín fantomové hranice.

Příkladem hranice vytvářející prostor (viz obrázek 4b) může být v českém prostředí například hranice železné opony oddělující za Studené války západní a východní blok. Obecně se často jedná o hranice dříve fungující jako fyzická bariéra v území, kolem které se přirozeně vytvořil specifický prostor ovlivněný právě tamní nepropustností území. V případě dopravních cest se přitom může jednat i o nezáměrné bariéry spojené s nezamýšleným sekundárním efektem jejich výstavby. Navzdory tomu, že se často nejedná o celistvý prostor, protože hranice rozděluje území napůl, vykazuje daný indikátor z pohledu regionálních rozdílů v pohraničí shodně odlišné hodnoty vůči okolí. Specifickým příkladem, i když ne historických hranic, jsou vnitřní periferie na hranicích dnešních krajů (Musil, Müller 2008).

Za typický příklad hranice jako zlomu v území (viz obrázek 4c) lze vzhledem k již provedeným studiím označit diskutovanou sudetoněmeckou hranici (Šimon 2015; Testa 2021; Korčák, Netrdová 2022). Většinou se jedná o bývalé administrativní hranice, které ztratily svůj status nepřirozeným způsobem, aniž by šlo o dohodu iniciovanou všemi zainteresovanými regionálními aktéry. Zpravidla bývá z dohody jeden názor vynechán, přičemž právě ti, kdo tento názor zastávají, reprodukují tamní regionální rozdíly. V případě sudetoněmecké hranice je situace specifická tím, že čeští Němci zastupující odlišný návrh regionalizace, byli po roce 1945 vysídleni. Přestože však po odsunu a následném dosídlení pohraničí panuje na nové regionalizaci v území shoda, vzniká fantomová hranice na půdorysu nucené migrace, jejímž důsledkům se

věnuje Testa (2021). Ukazuje přitom na riziko dlouhodobých efektů nucené migrace na ekonomický vývoj nejen v hostitelské ekonomice uprchlíků, ale také na ovlivnění hospodářského rozvoje v místech původu, odkud k vysídlení došlo. Podobně jako Topinka (2005) nebo Glassheim (2006) zmiňuje roli selektivního způsobu imigrace do pohraničí, jež svým socioekonomickým složením zapříčinila již od samého počátku vznik regionálních rozdílů. Hranice i přes ztrátu svého oficiálního statusu rozděluje dvě odlišné socioekonomické skupiny, přesně v souladu s konceptem fantomové hranice.

Metodicky je tak dále zkoumán pouze proces deinstitucionalizace hranice a regionální aspekt je z jeho hodnocení naopak zcela vyjmut. Podobným způsobem, i když v jiném kontextu, postupoval Marek (2022), když jeho cílem bylo zhodnotit míru deinstitucionalizace Čech a Moravy. Je to také důvod pro rozšíření celého procesu (de)institucionalizace o koncept hranice. Přestože jsou totiž procesy vztažené na hranici a region úzce propojené a vzájemně se podmiňují, mohou fungovat do jisté míry nezávisle. Může nastat situace, že region přestává být konstituován formálními a neformálními institucemi, ale jeho kompletnímu zániku stále brání silný teritoriální a symbolický tvar.

Souvislost bývalé sudetoněmecké hranice se současnou sociálně-prostorovou diferenciací Česka byla potvrzena již v celé škále indikátorů od výsledků voleb (Daněk 2000; Kouba 2007; Šimon 2015), přes sociální ukazatele (Bernard 2012; Chromý, Kučerová a Kučera 2009; Korčák, Netrdová 2021) až k těm ryze ekonomickým (Testa 2021). S výjimkou vlastních předchozích výzkumů (Korčák 2021; Korčák, Netrdová 2022) však nikdo neprováděl analýzu na lokální úrovni obcí. Ostatní autoři uváděli buď odsun Němců a následné dosídlování jako možné vysvětlení představené regionální diferenciaci, aniž by efekt hranice přímo zkoumali (Kouba 2007; Bernard 2012), nebo výzkum prováděli ve vyšších územních celcích (Daněk 2000; Chromý, Kučerová a Kučera 2009; Šimon 2015; Testa 2021).

Zatím neznámý je také vývoj efektu bývalé sudetoněmecké hranice v čase, zda postupně dochází ke snižování, reprodukci nebo naopak zvyšování regionálních rozdílů se signifikantní změnou na hranici. Jediný, kdo do analýzy zahrnul časový aspekt, je Testa (2021), který za pomoci regresní analýzy na úrovni okresů zkoumá dlouhodobý vývoj rozdílu mezi těmi patřícími do Sudet a do vnitrozemí. Z hlediska prosté hustoty zalidnění poukazuje na snižování rozdílů mezi vnitrozemím a Sudety v celém socialistickém období. Trend trvající až do SLDB 2001 vysvětluje relativně vyšší mírou plodnosti v Sudetech vyvažující tamní dlouhodobě záporné migrační saldo. Z pohledu ekonomické struktury obyvatelstva zdůrazňuje poté především diferenci v podílu zaměstnaných v sektoru služeb, jenž je v porovnání s vnitrozemím dlouhodobě nižší v Sudetech a při SLDB 2011 se ještě podstatně prohloubil. Diplomová práce odhaluje a porovnává proměny efektu bývalé sudetoněmecké hranice i vzhledem k jiným charakteristikám populačních struktur.

V návaznosti na obecné schéma společenského rozvoje představené Hamplem, Blažkem a Žížalovou (2008) je efekt sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly chápán ve smyslu klíčového primárního faktoru. Jeho působnost se však dále reprodukuje, zvětšuje nebo snižuje podle toho, jaké mechanismy regionálního vývoje v daném místě převažují. Mechanismy můžeme klasifikovat do tří skupin. První skupina kooperativně-konkurenčních mechanismů vychází z územní dělby práce, působí ve směru zvyšování regionálních rozdílů a vytváří tak

územní nerovnoměrnosti. Druhá skupina konkurenčně-kooperativních mechanismů souvisí například s politickou soutěží nebo fungováním tržní ekonomiky a stojí za sociálními nerovnostmi. Třetí skupina regulačních mechanismů je ve schématu zastoupená například pojišťovací regionální politikou a oproti předchozím dvěma je dominantně konvergenčního charakteru (HAMPL, Blažek, Žižalová 2008). Výsledkem těchto mechanismů je soubor procesů, které neustále proměňují efekt primárního faktoru a překreslují tak prostorový vzorec vytvořený poválečnými přesuny obyvatelstva. Vzhledem k dlouhému časovému odstupu od událostí spouštějících proces deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice je snahou tyto potenciální další prostorově podmíněné procesy identifikovat. Z předchozích studií (Korčák 2021; Korčák, Netrdová 2021) i výše diskutovaného historického kontextu je přitom zřejmé, že míra deinstitucionalizace není v celé délce hranice rovnoměrná. Homogenitu regionu Sudet rozporuje například HAMPL (2000) nebo Chromý (2004). Perlín (1999) dokonce typologicky rozděluje region na bohaté Sudety při severní státní hranici s Německem a Polskem a chudé Sudety v jižních zemědělských oblastech. Zvláštní důraz je proto v analytické části diplomové práce kladený na porovnání jednotlivých segmentů hranice a vysvětlení její prostorové heterogenity v závislosti na použitém indikátoru.

### 3 Výběr indikátorů

Proces deinstitucionalizace hranice popsany v předchozí kapitole je závislý na odeznění jejího vlivu na utváření regionálních rozdílů (obrázek 4). Přestože se jedná v souladu s chápáním hranice jako sociálního konstruktů pouze o jednu z rovin hodnocení celého procesu, ukazuje se analýza tvrdých statistických dat v okolí hranice jako důležitá a z pohledu označení hranice za fantomovou dokonce jako nutná. S tím souvisí také správný výběr indikátorů, u nichž je souvislost s bývalou sudetoněmeckou hranicí zkoumaná. Jejich volba vychází z teoretické části práce a je založena na předpokladu, že odsun českých Němců z pohraničí a následné dosídlení postižených oblastí z vnitrozemí určujícím způsobem proměnily tamní struktury obyvatelstva. První náznaky těchto změn nastínil již rozbor nově vzniklých struktur ke sčítání 1950 (viz obrázky 1, 2 a 3). Hampl (2007, 2010) v této souvislosti ukazuje na relativně nízkou proměnlivost socio-geografických systémů, a lze proto očekávat, že nové regionální struktury obyvatelstva se v daných prostorových vzorcích ustálily na dlouhá léta dopředu.

Výběr indikátorů zastupujících tři elementární struktury obyvatelstva, demografickou, sociální a ekonomickou, je inspirován základní klasifikací faktorů a mechanismů regionálního vývoje podle Hampla, Blažka a Žížalové (2008) s doplněním od Netrdové a Noska (2018). Indikátory vztahující se k sociální struktuře obyvatelstva jsou vzhledem k jejich širokému rozpětí dále tříděné na ty mající vztah k regionální identitě, lidskému kapitálu nebo sociální stabilitě. Toto dělení navazuje na Korčáka a Netrdovou (2022), kteří u těchto tří konceptů prokázali na datech ze sčítání 2011 souvislost s bývalou sudetoněmeckou hranicí. Schéma na obrázku 5 přehledně zobrazuje všechny indikátory vstupující do prvotní analýzy včetně zdůvodnění jejich výběru nejdříve na základě struktury obyvatelstva a v případě té sociální ještě dle použitého konceptu.

Obr. 5 – Schéma indikátorů vstupujících do prvotní analýzy



Zdroj: na základě Hampl, Blažek, Žížalová 2008; Netrdová Nosek 2018; Korčák, Netrdová 2022

### 3.1 Operacionalizace vybraných struktur obyvatelstva

Operacionalizace vybraných struktur obyvatelstva a sociálně-geografických konceptů (obrázek 5), u kterých byla potvrzena souvislost s bývalou sudetoněmeckou hranicí, je inspirována dřívější výzkumnou prací autora (Korčák 2021; Korčák, Netrdová 2022). Vzhledem k potřebě porovnávat regionální rozdíly v co nejdelším časovém horizontu je nutné, aby byla sekundárně získávaná data longitudinálně srovnatelná. Obecně je proto snahou vybírat indikátory vycházející ze stejného zdroje, u kterých byla data dlouhodobě sbírána stejnou metodikou. Důležitým parametrem je také dostupnost na úrovni obcí. Jako základní pramen dat, jenž splňuje všechny zmíněné podmínky, byla primárně využita data ČSÚ ze sčítání. Hlavní nevýhodu lze spatřovat v relativně dlouhých 10letých intervalech mezi jednotlivými cenzy, která brání v analýze konkrétních časově ohraničených faktorů ovlivňujících zkoumanou sociálně-prostorovou diferenciaci Česka. Příkladem může být například vstup do Evropské unie v roce 2004, ekonomická krize v roce 2009 nebo atmosféra ve společnosti kolem uprchlické krize v roce 2015, které mají zřetelně časově označitelný počátek, ale doba trvání jejich dopadů se může lišit. Z dat SLDB je složité tyto dopady vyčíst a rozdělit mezi jednotlivé přelomové události, které se za posledních 10 let staly. Naopak u některých sčítání může docházet k překryvu s některým výkyvem způsobeným krizí nebo v opačném případě endogenním či exogenním pozitivním impulsem, čímž mohou být data mírně zkreslena. Soubor dat, se kterým pracuje analytická část diplomové práce, je i přes zmíněné nedostatky unikátní délkou časových řad jednotlivých indikátorů zahrnujících posledních pět SLDB, včetně posledního předrevolučního cenzu v roce 1980 a aktuálních dat z cenzu 2021. Umožňuje tím komplexní hodnocení vývoje souvislosti bývalé sudetoněmecké hranice se sociálně-geografickou diferenciací Česka na lokální úrovni.

**Demografická** struktura obyvatelstva je v analýze zastoupena oběma krajními protipóly věkové struktury, a to podílem nejmladší (0–14 let) i nejstarší věkové skupiny (65 a více let) na celkovém počtu obyvatel, u kterých byl věk v rámci daného SLDB zjištěn. Při interpretaci výsledků je důležité mít na paměti, že v průběhu sledovaného období mezi SLDB 1980 a 2021 docházelo napříč regiony k demografickému stárnutí. To vychází z kombinace dvou procesů, na kterých se oba indikátory podílí svým dílem. První proces souvisí se snižováním podílu nejmladší věkové složky kvůli snižování úhrnné plodnosti. Naproti tomu druhý proces je daný zvyšováním podílu nejstarší věkové složky v důsledku postupného prodlužování střední délky života při narození. Z toho důvodu také vstupují do prvotní analýzy indikátory zvlášť, protože oba procesy mohou být regionálně podmíněné a působit tak na regionální rozdíly jiným způsobem (viz Káčerová, Ondačková a Mládek 2013).

Operacionalizace **ekonomické** struktury obyvatelstva byla ztížena dostupností dat na úrovni obcí, na které je další analýza provedena. Z výběru tak musely být vyškrtnuty například průměrný příjem nebo hrubý domácí produkt, které jsou sledovány pouze v rámci vyšších územních celků. Jako nejvhodnější indikátor vystihující ekonomickou vyspělost obce byla vybrána míra nezaměstnanosti vypočítaná skrze podíl nezaměstnaných ku všem ekonomicky aktivním osobám. Vzhledem k tomu, že nezaměstnanost začala být kvůli dřívější politice plně zaměstnanosti oficiálně sledována až v prvním porevolučním sčítání v roce 1991, je souvislost prostorových vzorců s bývalou sudetoněmeckou hranicí porovnáována pouze pro poslední čtyři cenzy.



Indikátory zastupující sociální strukturu obyvatelstva jsou rozděleny podle obrázku 5 na tři sociálně-geografické koncepty. Konceptem **regionální identity** je vyjadřována sounáležitost místních obyvatel s územím a bývá často zmiňován v souvislosti s jejím poklesem v důsledku poválečných přesunů obyvatelstva (Chromý, Kučerová, Kučera 2009; Chromý, Skála 2010; Šerý 2014), kdy dosídlenci měli oproti vysídleným obyvatelům německé národnosti k regionu jen minimální nebo žádný citový vztah a museli si jej teprve postupně vybudovat. V diplomové práci je koncept operacionalizován skrze volební účast ve volbách na lokální, regionální a národní úrovni. Vzhledem k tomu, že údaje za volební účast nelze jako u zbylých indikátorů vztahovat k rozhodnému okamžiku SLDB, byl vybrán vždy údaj za nejbližší volby k danému sčítání. Podobně jako u nezaměstnanosti jsou volby přiřazeny až k porevolučním sčítáním počínaje SLDB 1991, protože první demokratické volby s relevantním údajem o volební účasti se konaly až v roce 1990. Pro volební účast do obecních zastupitelstev se jedná o roky 1994, 2002, 2010 a 2022, přičemž v obcích, kde nebyla k termínu řádných voleb sestavena žádná kandidátka, je údaj nahrazen termínem dodatečných voleb v dané obci (ČSÚ 1998, ČSÚ 2021d, ČSÚ 2023b, ČSÚ 2023c). První volby do krajských zastupitelstev se konaly až v roce 2000 a bylo proto nutné udělat výjimku a kvůli udržení časové posloupnosti jsou postupně k jednotlivým porevolučním sčítáním přiřazeny údaje o volební účasti za roky 2000, 2004, 2010 a 2020. Speciální případ představuje Praha, která se neřídí zákonem o obcích a krajích, ale samostatným zákonem o hlavním městě Praze č. 131/2000 Sb. Volby na Magistrát hlavního města se konají v době komunálních voleb a jejich volební účast je tak v datech vždy duplikována s údajem za krajské volby. U třetího stupně voleb do Poslanecké sněmovny se volební účast vztahuje k rokům 1996, 2002, 2010 a 2021. Dalším faktorem, který bylo nutné vzít v potaz kvůli přepočtu dat do současné územní struktury, byl výrazný nárůst počtu obcí na počátku 90. let, jehož důsledkům se podrobněji věnují Hampl a Müller (1998). Namísto k rozhodnému okamžiku SLDB 1991 časově bližších komunálních voleb v roce 1990 a sněmovních voleb v roce 1990 a 1992 jsou z toho důvodu zahrnuty do analýzy až druhé, respektive třetí nejbližší volby daného typu.

Koncept **lidského kapitálu** zahrnuje veškeré dovednosti, schopnosti a zkušenosti jedince a definuje tím základní vnitřní zdroje regionálního rozvoje. Často bývá uváděn v kombinaci s příbuzným konceptem sociálního kapitálu, který k němu představuje důležité doplnění, protože pojímá všechny společenské kontakty, vztahy a sítě, kterých je daný jedinec součástí. Sociální kapitál tak usnadňuje jednání jedince ve společnosti a určuje přitom, zda dokáže své schopnosti definované prostřednictvím lidského kapitálu využít a hodnotit. Určující roli přisuzují lidskému kapitálu právě ve spojitosti s konceptem sociálního kapitálu například Jančák a kol. (2010), když jej v kontextu českých periferií označují za jednu z hlavních determinant regionálního rozvoje a zároveň potvrzují pozitivní charakter vztahu mezi oběma koncepty. V analytické části diplomové práce zastupují koncept lidského kapitálu oba extrémy vzdělanostní struktury obyvatelstva, a to podíl obyvatel s nejvyšším dosaženým základním vzděláním na jedné straně a podíl obyvatel s vysokoškolským vzděláním na straně druhé. V obou případech se jedná o podíl v populaci nad 15 let, u které byl údaj v rámci cenzu zjištěn. K vysokoškolskému vzdělání se počítají také absolventi bohosloveckých fakult sčítání odděleně v rámci cenzu 1980. Naopak absolventi podnikových institutů a vyšších odborných škol se podle metodiky ČSÚ (2021e) ještě řadí k nižšímu stupni středního vzdělání s maturitou.

Koncept **sociální stability** charakterizují Kubeš a Kraft (2011) skrze potenciál obyvatel a jejich komunity k rozvoji a protiklad sociální nestability dávají naopak do souvislosti se sociálním vyloučením lokality. V diplomové práci odráží koncept (dis)kontinuitu osídlení, která byla v pohraničí narušena poválečnými přesuny obyvatelstva. Jeho operacionalizace je přitom inspirována závěry Guziho, Hubera a Mikuly (2021), kteří charakteristiky sociální (ne)stability vztahují k negativním dopadům rezidenční migrace. Prvním indikátorem je proto migrační obrat, který odpovídá pětiletému průměru součtu přistěhovalých a vystěhovalých vztažených na 1000 obyvatel v obci k danému sčítání. Údaje o vystěhovalých a přistěhovalých pochází z databáze vnitřní migrace (ČSÚ 2021b) obsahující však data na úrovni obcí pouze od roku 1992 do roku 2021. Pro sčítání 1991 a 2021 tak nejsou k dispozici data pro výpočet pětiletých intervalů v okolí roku, ve kterém byl census proveden. Snahou je nicméně udržet aplikaci stejné metodiky a výpočet čitatele proto také vychází z průměru pěti hodnot, přičemž nejbližší rok má váhu 3 (1992, respektive 2021) a druhý nejbližší váhu 2 (1993, respektive 2020). Druhým indikátorem sledujícím sociální stabilitu je podíl rodáků v obci v populaci nad 18 let, u které byl údaj při sčítání zjištěn. Za rodáky jsou považováni rezidenti s trvalým pobytem v obci narození.

### 3.2 Syntéza vstupních indikátorů

Za účelem ověření vhodnosti výběru jednotlivých indikátorů a zjištění potenciálních možností jejich redukce byla s daty vztaženými k cenzu 2021 provedena faktorová analýza. Sledovány jsou přitom nejen vztahy napříč indikátory zastupujícími jednotlivé struktury obyvatelstva, ale také těmi příslušícími ke stejné struktuře nebo konceptu. Hodnota Kaiser-Meyer-Olkinova testu (0,713) spolu se signifikantním Bartlettovým testem ( $p$ -hodnota  $< 0,001$ ) vypovídá o vhodnosti dat pro provedení faktorové analýzy. Navzdory Kaiserovu pravidlu (Hendl 2004) určujícím ideální počet vyextrahovaných faktorů, bylo rozhodnuto o zařazení čtvrtého faktoru, u kterého se dostává hodnota vlastního čísla pod kritickou hodnotu 1 (tabulka 1). Důvodem je především jinak nízké zastoupení míry nezaměstnanosti a volební účasti v komunálních volbách. Čtvrtý faktor navíc významnou měrou přispívá k podílu vysvětlené variability (tabulka 1) a hodnota vlastního čísla (0,96) se pohybuje jen těšně pod 1. Čtveřice faktorů přitom obsahuje téměř tři čtvrtiny původní informace deseti vstupních indikátorů.

**Tab. 1 – Podíl celkové variability vysvětlené na základě čtyř vyextrahovaných faktorů**

	Vlastní číslo	Vysvětlený rozptyl (v %)	Kumulativní hodnota (v %)
Faktor 1	3,02	25,35	25,35
Faktor 2	2,04	16,59	41,94
Faktor 3	1,29	15,77	57,71
Faktor 4	0,96	15,41	73,12

**Poznámka:** Hodnoty po rotaci metodou Varimax.

**Zdroj:** vlastní výpočty založené na ČSÚ 2021a, ČSÚ 2021b, ČSÚ 2023a, ČSÚ 2023b, ČSÚ 2023c

Z matice faktorových zátěží v tabulce 2 vyplývá, že indikátory zastupující jednotlivé struktury obyvatelstva a koncepty ze schématu na obrázku 5 se až na výjimky znovu nezávisle

spojují do společných faktorů. Výjimku představují pouze indikátory týkající se vzdělanosti, které ve faktoru 1 úzce korelují také s mírou nezaměstnanosti a volební účastí v krajských a sněmovních volbách. Vzhledem k tomu, že míra nezaměstnanosti není klasickým indikátorem ekonomické struktury obyvatelstva, ale v odborné literatuře bývá označována spíše za socioekonomický ukazatel (např. Blažek, Netrdová 2012a), není tato korelace překvapivá. Podobně se také vzdělanost uvádí v demokratických státech jako jedna z determinant volební účasti (Mattila 2003). Ostatní indikátory se shlukují víceméně dle původního rozdělení na ty zastupující demografickou a sociální strukturu obyvatelstva, která se ještě dále dělí na tři samostatné koncepty (viz obrázek 5). Z toho vyplývá, že i přes opačnou povahu některých indikátorů vykazují z hlediska sledovaných struktur a konceptů podobné prostorové vzorce.

**Tab. 2 – Rotovaná matice faktorových zátěží a zastoupení vstupních indikátorů**

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Komunality
Základní vzdělání	<b>-0,79</b>				0,64
Vysokoškolské vzdělání	<b>0,73</b>	-0,28	0,27		0,69
Komunální volby				<b>0,91</b>	0,84
Krajské volby	<b>0,60</b>			<b>0,61</b>	0,75
Sněmovní volby	<b>0,70</b>			<b>0,58</b>	0,82
Migrační obrat			<b>0,83</b>		0,72
Podíl rodáků 18+			<b>-0,85</b>		0,75
Míra nezaměstnanosti	<b>-0,69</b>				0,54
Podíl obyvatel 0–14 let		<b>-0,87</b>			0,79
Podíl obyvatel 65+ let		<b>0,89</b>			0,80

**Poznámka:** Rotace metodou Varimax, zobrazeny faktorové zátěže  $> \pm 0,25$ , tučně zvýrazněné faktorové zátěže  $> \pm 0,5$ .

**Zdroj:** vlastní výpočty založené na ČSÚ 2021a, ČSÚ 2021b, ČSÚ 2023a, ČSÚ 2023b, ČSÚ 2023c

Výsledky faktorové analýzy, jež v zásadě potvrdily základní rozdělení indikátorů podle schématu na obrázku 5, slouží jako argument pro syntézu vstupních deseti indikátorů do výsledných pěti souhrnných. Každý z nich přitom v analýze zastupuje jinou strukturu obyvatelstva nebo sociálně-geografický koncept (obrázek 5). Při redukci původních deseti indikátorů byla zavrhnuta jiná nabízející se varianta využití faktorových skóre, jak postupoval například Korčák (2021), protože by se tím ztratila možnost zkoumat sledované struktury obyvatelstva a sociálně-geografické koncepty odděleně. V práci se však poté používají již názvy vystihující přímo dané syntetické indikátory (viz tabulka 3). Struktury obyvatelstva a sociálně-geografické koncepty jsou brány pouze jako zdůvodnění jejich výběru, ale dále nejsou při interpretaci výsledků užívány, protože jejich podstata je komplexnější a například lidský kapitál nelze měřit pouze na základě indexu vzdělanosti.

Koncept lidského kapitálu zastoupený původně podíly obyvatel s nejvyšším dosaženým základním, respektive vysokoškolským vzděláním, je dále analyzován pouze prostřednictvím průměrného počtu let strávených formálním vzděláváním. Výpočet souhrnného indikátoru školní docházky vychází z metodiky ČSÚ (2010), kdy je jednotlivým stupňům vzdělanosti přiřazena váha podle doby, jakou absolventi daného stupně průměrně stráví studiem (viz příloha 2). Analogickým postupem je namísto podílů obyvatel ve věku 0–14 a 65 a více let vypočítán

souhrnný indikátor průměrného věku. Kvůli dostupnosti dat a aplikaci shodného výpočtu na všech pět SLDB je vypočítán z pětiletých věkových skupin, kdy váhou určité věkové skupiny je vždy střední hodnota daného věkového intervalu. Poslední otevřený interval je poté vynásoben součtem dolní meze intervalu a naděje dožití ve věku 75 let při daném sčítání.

Přestože struktura vztahů mezi vstupními indikátory zjištěná pomocí faktorové analýzy odhalila souvislost míry nezaměstnanosti s lidským kapitálem v obci, je nezaměstnanost vyjadřující ekonomickou strukturu obyvatelstva ponechána v další analýze jako samostatný indikátor. Důvodem je absence jiné vhodné alternativy, která by zajistila zastoupení ekonomické struktury v analýze a přitom se u ní dala očekávat souvislost s bývalou sudetoněmeckou hranicí. Ryze ekonomický ukazatel dostupný napříč sčítáními představují podíly ekonomicky aktivních pracujících v priméru, sekundéru nebo terciéru. U nich nicméně změna mezi sčítáními 1930 a 1950, mimo jiné také kvůli nízké vazbě na sociální struktury obyvatelstva, nenaznačovala štěpení regionálních rozdílů mezi Sudety a vnitrozemím, jako je patrné z jiných indikátorů na obrázcích 1, 2 a 3. Obecně docházelo k plošnému nárůstu podílu zaměstnaných v terciéru a souběžně s tím vykazovaly okresy relativně bez výjimky pokles podílu zaměstnaných v priméru (Jíhová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014). Regionální rozdíly lze pozorovat pouze u změny z hlediska podílu ekonomicky aktivních osob pracujících v sekundéru, které se však neshlukují v okolí bývalé sudetoněmecké hranice (viz příloha 1).

Syntetický indikátor občanské angažovanosti vyjadřující míru regionální identity je vypočítán skrze průměr z-skóre třech volebních účastí z časově nejbližších komunálních, krajských a sněmovních voleb. Obdobným způsobem je provedena také syntéza indikátorů migračního obratu a podílu rodáků do souhrnného indikátoru vypovídajícím o kontinuitě osídlení. Z-skóre migračního obratu je však uměle převedeno změnou znaménka na opačné číslo, aby byl vztah obou vstupních indikátorů ke kontinuitě osídlení shodně pozitivní.

Tab. 3 – Přehled pěti souhrnných indikátorů vstupujících do analýzy, jejich výpočet a dostupnost

Souhrnný indikátor	Zdůvodnění výběru	Vstupní indikátor	Dostupnost dat
<b>ŠKOLNÍ DOCHÁZKA</b>	Koncept lidského kapitálu	<i>Průměrný počet let strávených ve škole</i>	1980, 1991, 2001, 2011, 2021
<b>OBČANSKÁ ANGAŽOVANOST</b>	Koncept regionální identity	<i>Účast v komunálních volbách</i>	1994, 2002, 2010, 2022
		<i>Účast v krajských volbách</i>	2000, 2004, 2012, 2020
		<i>Účast ve sněmovních volbách</i>	1996, 2002, 2010, 2021
<b>STABILITA OBYVATELSTVA</b>	Koncept sociální stability	<i>Migrační obrat na 1000 obyvatel</i>	1991, 2001, 2011, 2021
		<i>Podíl rodáků v populaci nad 18 let</i>	1991, 2001, 2011, 2021
<b>PRŮMĚRNÝ VĚK</b>	Demografická struktura	<i>Průměrný věk</i>	1980, 1991, 2001, 2011, 2021
<b>NEZAMĚŠTNANOST</b>	Ekonomická struktura	<i>Míra nezaměstnanosti</i>	1991, 2001, 2011, 2021

**Poznámka:** Základní popisná statistika vstupních indikátorů a jejich zdroje dat jsou uvedené v příloze 2. Souhrnné indikátory jsou vypočítány jako průměr z-skóre vstupních indikátorů.

## 4 Metodika výzkumu

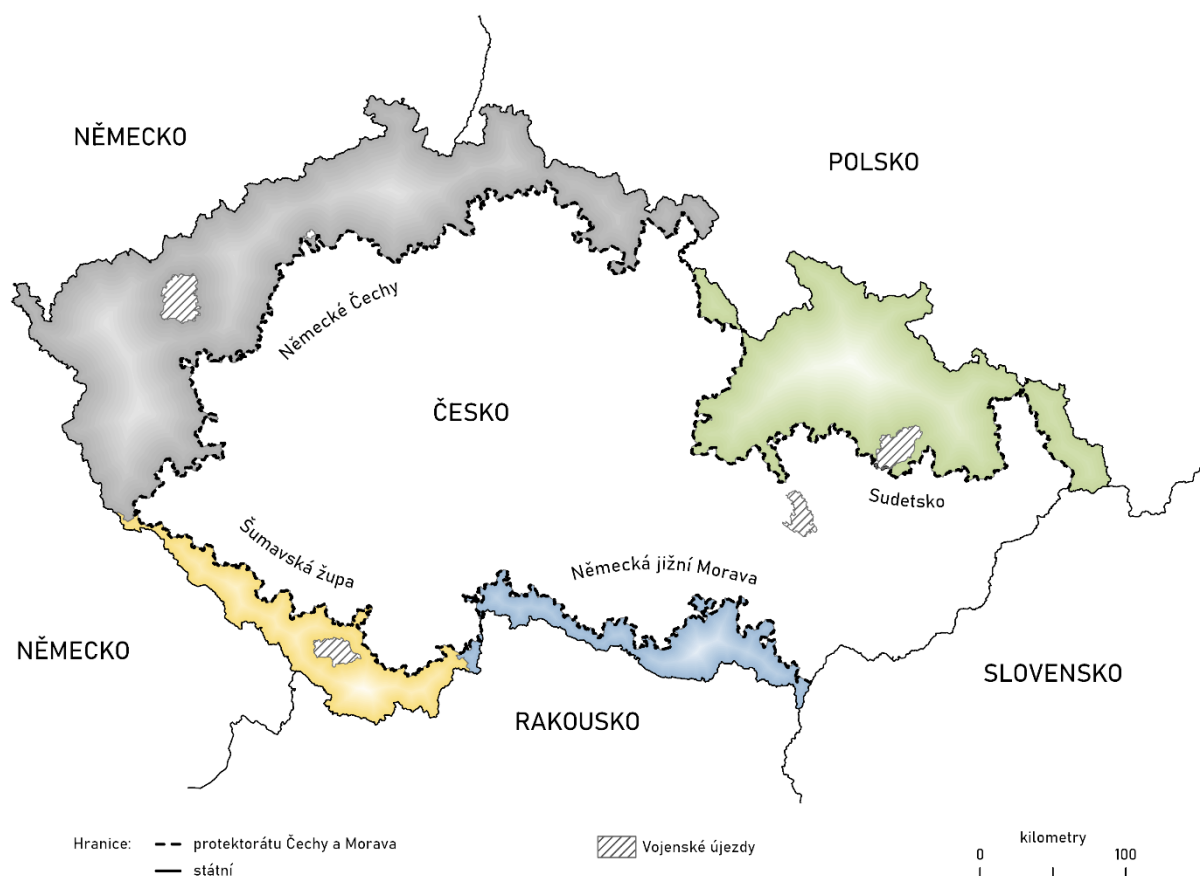
Pro kvantifikaci a zmapování existence fantomové hranice je nutné provést analýzu na co nejnižší řádovostní úrovni. Jedině tak je totiž možné věnovat se bezprostřednímu okolí hranice a izolovat její efekt na regionální rozdíly od jiných faktorů a mechanismů (Hampl, Blažek, Žížalová 2008) ovlivňujících sociálně-prostorovou diferenciaci. Jako nejvhodnější jednotky se pro provedení analýzy v české regionální statistice ukázaly obce. Obce totiž nejsou nodální regiony, ale vnitřně integrované samosprávné celky, které jsou pro analýzu jako jednotky dostačující, neboť se v rámci analytických kroků slučují do různých hraničních pásem. Použití řádovostně vyšších jednotek by skrylo efekt hranice, naopak nižší úroveň by především vzhledem k dostupnosti dat smysl také nedávala. K datu posledního do analýzy zahrnutého sčítání v roce 2021 bylo v Česku evidováno 6258 obcí. Z toho čtyři obce, které jsou na obrázku 6 vyznačeny černou šrafovou, mají specifický status vojenského újezdu. Vzhledem k tomu, že na jejich území není možné mít od roku 2016 ze zákona přihlášený trvalý pobyt, jsou z analýzy kvůli absenci dat za poslední SLDB vyjmuty. Obdobný problém se týká také šesti obcí, jež se k 1. lednu 2016 od vojenských újezdů oddělily, protože až do roku 2015 nemohli tamní obyvatelé volit ve volbách do obecních zastupitelstev. Do další fáze výzkumu z toho důvodu vstupuje 6248 územních jednotek. Jelikož se v průběhu sledovaného období počet obcí proměňoval, bylo nutné přepočíst data z předešlých censů do aktuální územní struktury. K obcím, které vznikly až v průběhu sledovaného období, byla u dřívějších censů připočtena absolutní data v poměru na základě posledního dostupného sčítání uměle přirazena i u dřívějších censů a současně také zrcadlově odečtena od původní obce. Naopak u zaniklých obcí byly jejich absolutní údaje přičteny i v minulých letech k těm obcím, se kterými došlo ke sloučení. Všechny přepočty byly provedené tak, aby součet přepočtených absolutních údajů daného indikátoru stále odpovídal skutečnému absolutnímu počtu.

Prvním nutným krokem předcházejícím samotné analýze je promítnutí bývalé sudetoněmecké hranice do stávající územní struktury, aby bylo možné lokální data z posledních SLDB vždy jednoznačně přiřadit do Sudet, nebo do vnitrozemí. Chromý (2000) v této souvislosti nabízí dvě možnosti, jak k jejímu vymezení v současném výzkumu přistupovat. První možnost je založena na převažujícím obyvatelstvu německé národnosti při posledním relevantním sčítání v roce 1930, což nejlépe vystihuje zónu postiženou poválečnými přesuny obyvatelstva. V návaznosti na tuto metodiku postupovali také Chromý, Kučerová a Kučera (2009) nebo Šimon (2015). Liší se přitom ve volbě regionálních jednotek, podle kterých byla hranice vymezena, kdy Chromý, Kučerová a Kučera (2009) využívají tehdejší obecní strukturu, zatímco Šimon (2015) se rozhodl pro historické soudní okresy. V obou případech však není hranice spojitá, protože většinu

obyvatel tvořili čeští Němci i v některých vnitrozemských městech ležících mimo Sudety jako například v Jihlavě nebo Brně.

V analytické části diplomové práce je využita druhá Chromým (2000) navrhovaná možnost. Ta vychází z podílu obcovací řeči při sčítání 1910, což přímo koresponduje se samotnou delimitací sudetoněmeckých oblastí postoupených v roce 1938 Německu. V kontextu hodnocení procesu (de)institucionalizace sudetoněmecké hranice je tím přiznaná větší důležitost momentu, kdy došlo k završení procesu institucionalizace regionu Sudet a kdy poprvé dostala hranice oficiální status v regionálním uspořádání. Ve stávajícím administrativním členění byl co nejpřesněji identifikován obraz bývalé hranice protektorátu Čechy a Morava (VÚGTK 2020). Jako nejvhodnější regionální úroveň byla vybrána aktuálně platná obecní struktura (RSO 2022), kterou lze jednoduše propojit s daty ze sčítání. V projekci zobrazené na obrázku 6 bylo přitom snahou minimalizovat odchylky od původní protektorátní hranice sloužící jako vzor, a přitom zachovat kontinuální liniový charakter hranice. V určitých místech bylo nutné odstranit některé vzniklé exklávy a enklávy, aby hranice rozdělovala dva územně koherentní regiony. Výsledné vymezení sudetoněmecké hranice proto sice 100% neodpovídá skutečnému obrysu protektorátu Čechy a Morava, protože zejména v okolí velkých měst se za uplynulých 80 let hranice obcí posunuly, pro účely další analýzy a výzkumné cíle jsou však tyto odchylky zanedbatelné.

**Obr. 6 – Vymezení sudetoněmecké hranice ve stávající územní struktuře a její rozdělení na čtyři hraniční segmenty na základě historických německých provincií**



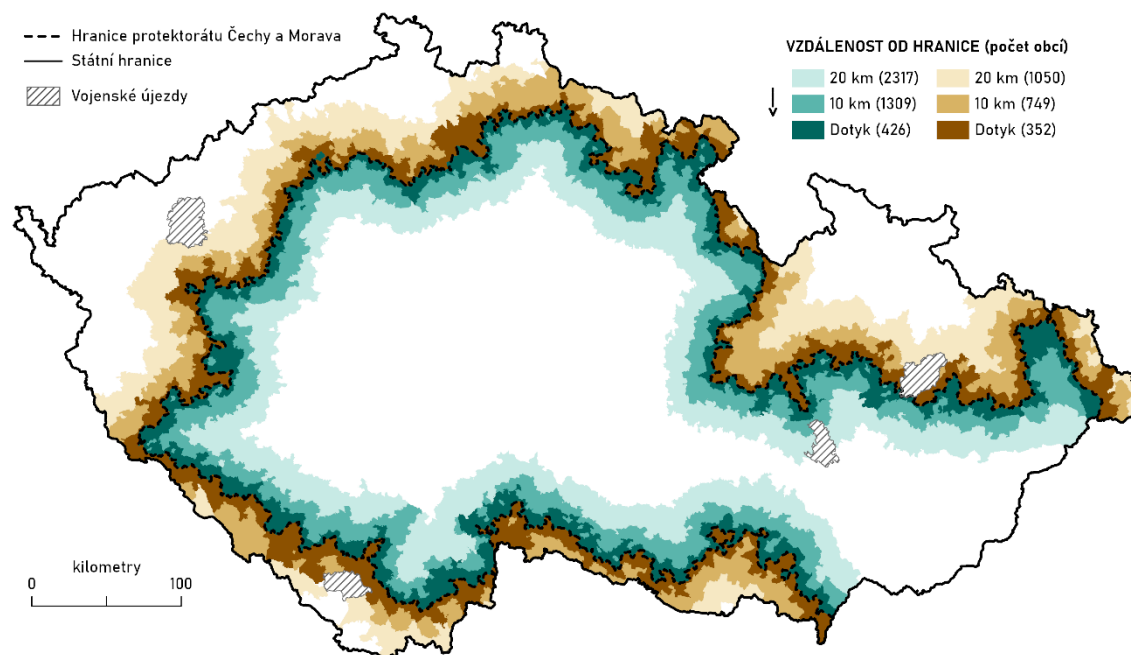
**Poznámka:** Kartografické zobrazení je v souřadnicovém systému WGS 84.

**Zdroj:** vlastní zpracování na základě RSO 2022 a VÚGTK 2020

V souladu s teoretickými předpoklady o prostorové heterogenitě efektu sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly je poté hranice na základě historického kontextu rozdělena na čtyři hlavní hraniční segmenty (obrázek 6). Rozdělení má původ v autonomních provinciích, které vyhlásila německá etnická menšina v roce 1918 na protest proti vzniku Československa – Německá jižní Morava, Šumavská župa, Německé Čechy a Sudetsko (Houžvička 2015). Protože vymezení provincií přímo nekoresponduje s pozdější protektorátní hranicí, byla hranice uměle rozdělena do čtyř segmentů v celé své délce tak, aby bylo možné u každé obce určit, do jakého ze segmentů patří. I na úkor historické přesnosti tak byla například nejvýchodnější část hranice procházející Moravskoslezským krajem přiřazena k segmentu podél historické provincie Sudetska, i když skutečné vymezení provincie se od toho na obrázku 6 liší.

Za účelem odhalení povahy efektu hranice na regionální rozdíly (obrázek 4) jsou poté kolem hranice směrem do Sudet i do vnitrozemí vymezena tři hraniční pásma. Pásmo dotyku zahrnuje pouze obce, jež s bývalou sudetoněmeckou hranicí přímo sousedí. K těmto obcím jsou následně kumulativně načítány obce s významovým středem vzdáleným od hranice do 10, respektive 20 kilometrů (obrázek 7). Subjektivní volba šířky pásem je založena na rovnováze mezi minimálním počtem pozorování (obcí) potřebných pro další analýzu a zároveň rozsahem území, na které ještě může mít hranice potenciální vliv. Stejná metodika byla v tomto ohledu použita již v předchozích studiích autora (Korčák 2021; Korčák, Netrdová 2022).

**Obr. 7 – Vymezení hraničních pásem v okolí bývalé sudetoněmecké hranice**



**Poznámka:** Jednotlivá hraniční pásma jsou brána vždy spojitě od hranice. Znázorněné (kumulativní) počty tedy odpovídají všem obcím v dané vzdálenosti od hranice. Kartografické zobrazení je v souřadnicovém systému WGS 84.

**Zdroj:** vlastní zpracování na základě RSO 2022

Hodnocení procesu deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice je provedeno ve třech na sebe navázaných analytických krocích. Základní možností, jak efektním způsobem znázornit existenci fantomové hranice představuje využití jednoduchého kartogramu. Vhodně zvolená barevná škála

sice může znázornit regionální rozdíly v okolí hranice, obecně je však mapa složitá k objektivní interpretaci. Za účelem objektivizace je proto v prvním kroku pro počáteční vizualizaci fantomové hranice provedena hot-spot analýza pracující již s určitou mírou spolehlivosti kvantifikovanou skrze statistiku Getis-Ord  $G_i^*$  (Getis, Ord 1992; Ord, Getis 1995). Identifikace shluků nízkých a vysokých hodnot daného indikátoru na různých hladinách významnosti umožňuje sledovat, zda dochází k signifikantní změně v místech, kudy hranice prochází. V návaznosti na Blažka a Netrdovou (2009, 2012b) je zvoleno prostorové vážení schéma s konstantní mezní vzdáleností 10 kilometrů osvědčené v rámci české sídelní struktury. Stejná metodika byla zároveň aplikována na z hlediska vstupního indikátoru nejstarší a nejaktuálnější dostupný census, což přináší základní charakteristiku vývoje prostorového vzorce v čase. Přestože tak můžeme již na základě hot-spot analýzy vyvodit hrubé předběžné závěry o stanovených výzkumných otázkách, síla efektu a její vývoj v čase a prostoru zůstávají nadále neurčité a vágní.

Druhý krok analýzy, který se skládá ze dvou samostatně nosných částí, se detailním způsobem zaměřuje na vyhodnocení vývoje efektu bývalé sudetoněmecké hranice na vybrané indikátory v čase. V první části je signifikantní změna v hraničním pásmu dotyku porovnávána z hlediska pěti vybraných souhrnných indikátorů za všechna dostupná sčítání. Statistická významnost rozdílu v průměrných hodnotách indikátorů v protilehlých hraničních pásmech je zjištěna z dvouvýběrového t-testu, který se využívá pro testování rovnosti průměrů ve dvou nezávislých náhodných výběrech s normálním rozdělením. Při porovnání p-hodnot za dva cenzy často vychází rozdíl shodně jako statisticky významný, nelze však porovnat, kdy byla síla efektu statisticky silnější. S tímto záměrem je p-hodnota dvouvýběrového t-testu doplněna také o ukazatel věcné významnosti, konkrétně Cohenovým  $d$  (Cohen 1988, Hendl 2004) měřícím velikost účinku. Tabulka 4 dle Cohena (1988) vymezuje intervaly hodnot Cohena  $d$  vzhledem k míře deinstitucionalizace hranice.

Tab. 4 – Míra deinstitucionalizace hranice v závislosti na hodnotě Cohena  $d$

Interval hodnot Cohena $d$	Velikost účinku	Ekvivalentní porovnání – výška dívek	Míra deinstitucionalizace hranice
méně než 0,20	zanedbatelný	-	úplná
0,20–0,49	malý	15 a 16 let	silná
0,50–0,79	střední (rozpoznatelný člověkem)	14 a 18 let	slabá
0,80 a více	velký	13 a 18 let	žádná

**Poznámka:** Určení míry deinstitucionalizace na základě Cohena (1988), který hranice pro interpretaci velikosti účinku dokládá průměrným výškovým rozdílem mezi dívkami v určitém věku.

První řádek představuje dolní mez hodnoty Cohena  $d$ , pod kterou již můžeme hranici považovat za deinstitucionalizovanou, zatímco další tři řádky tabulky vymezují různou



viditelnost, a tedy sílu nedeinstitucionalizované fantomové hranice. Ve druhé části tohoto kroku jsou následně časově srovnány průměrné hodnoty vybraných indikátorů také v širších hraničních pásmech (viz obrázek 7). Tento způsob umožňuje tím odhalit evoluci přímého efektu hranice včetně jeho potenciální gradace s rostoucí vzdáleností směrem do Sudet, respektive do vnitrozemí. Využit je při tom bezrozměrný ukazatel z-skóru umožňující srovnání rozdílů napříč rozdílnými jednotkami. V obou částech je trend vývoje Cohena  $d$  znázorněn pomocí jednoduše interpretovatelných sloupcových diagramů.

V prvním i druhém analytickém kroku se s hranicí pracuje jako se spojitým liniovým prvkem o délce téměř 3000 kilometrů lemujícím celé Sudety od jižní Moravy, přes Čechy až do Slezska. Třetí analytický krok proto zohledňuje zatím přehlížený teoretický předpoklad o prostorové heterogenitě sudetoněmecké hranice. Za tímto účelem je hranice rozdělena do 121 pomocných bodů vzdálených od sebe přesně 25 kilometrů, jež rozdělují hranici na 120 (s výjimkou koncového) stejně dlouhých úseků. Pro každý z těchto bodů jsou poté na základě eukleidovské vzdálenosti vybrány obce, jejichž významový střed se vůči nim nachází v kruhu o poloměru 25 kilometrů a zároveň se nachází v hraničním pásmu dotyku. Kruhy se vzájemně překrývají a do výpočtu hodnot dvou sousedních hraničních pomocných bodů tak částečně vstupují ty samé obce. Zajištěna je tím plynulost výpočtu zamezující výkyvům na úrovni obcí, před kterými ve specifické rozdrobené české sídelní struktuře varuje například Hampl a Müller (1998). Zatímco výsledné mapové výstupy jsou kartograficky zobrazené v souřadnicovém systému WGS 84, výpočty eukleidovské vzdálenosti mezi pomocnými hraničními body a významovými středy obcí jsou provedené v Křovákově souřadnicovém systému, jež nezakresluje výpočty ploch a vzdáleností. Volba rozestupu mezi jednotlivými body se odvíjí od dostatečného množství obcí potřebných pro provedení dvouvýběrového  $t$ -testu (alespoň 30 pozorování, tedy 15 a 15 obcí na každé straně hranice), respektive výpočtu Cohena  $d$ . Stejná metodika, která byla provedena v předchozí analytické fázi pro zhodnocení statistické a věcné významnosti rozdílu mezi obcemi ležícími na straně Sudet a ve vnitrozemí, je zvláště aplikována také na okolní obce každého ze 121 bodů. Pro všechny segmenty jsou následně pomocí jednoduchého aritmetického průměru obou jejich koncových bodů získány příslušné hodnoty Cohena  $d$  a  $p$ -hodnoty.

Aplikovány jsou v rámci tohoto analytického kroku dva odlišné přístupy k vymezení hraničních segmentů, respektive úseků, které se však ve výsledku promítají do jednoho sjednoceného mapového výstupu. První kontinuální přístup znázorňuje z pohledu příslušného indikátoru každý ze 120 hraničních úseků v rozdílné šířce v závislosti na velikosti účinku kvantifikovaném skrze Cohena  $d$ . Hranice se tak proporčně rozšiřuje nebo zužuje podle toho, jaká je v daném místě síla efektu hranice na regionální rozdíly. Provedení téže analýzy v prvním a posledním dostupném SLDB navíc umožňuje také zahrnutí časového aspektu, kdy starší census je světlejším odstínem jedné barvy a mladší census tmavším. V úsecích, kde efekt v čase vzrostl, překrývá tmavý odstín světlý a naopak. Druhý diskretní přístup rozděluje hranici v bodech, kde se na hranici stýkají sousední německé provincie vyhlášené v roce 1918 (obrázek 6), do čtyř nestejně dlouhých hraničních segmentů. Demonstrován je tím jejich dlouhodobě odlišný historický kontext, jenž je možné ověřit jako jeden z faktorů vysvětlujících prostorovou nerovnoměrnost míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice. Pro každý ze čtyř historických

segmentů je poté věcná významnost tamního efektu hranice na regionální rozdíly vypočítána jako vážený průměr Cohena  $d$  pro všechny pomocné hraniční body spadající do daného segmentu, kde váhu představuje počet obcí spadajících k jednotlivým bodům. Diskrétní přístup je do výsledné mapy začleněn prostřednictvím čtyř sloupcových diagramů náležících k jednotlivým historickým hraničním segmentům, v nichž každý sloupec zastupuje hodnotu Cohena  $d$  pro příslušné SLDB. Zohledněna je tím tak rovněž prostorová nerovnoměrnost vývojových tendencí síly efektu fantomové hranice.

## 5 Hodnocení míry deinstitucionalizace bývalé sudetoněmecké hranice

Hodnocení míry deinstitucionalizace bývalé sudetoněmecké hranice vychází ze tří metodicky odlišných pohledů, které na sebe svými závěry vzájemně navazují a postupně tím odkrývají odpovědi na výzkumné otázky diplomové práce stanovené v úvodu. Všechny tři jednotlivé kroky analýzy jsou samy o sobě nosné, teprve dohromady jako celek však vytvářejí inovativní metodologický přístup k vizualizaci a měření fantomových hranic, podrobně popsany v předchozí kapitole zabývající se metodikou výzkumu.

Prvním krokem analýzy je vizualizace existence fantomové hranice (kapitola 5.1), jež umožňuje sledovat její souvislost se sociálně-prostorovou diferenciací jako tzv. primárního faktoru v celostátním měřítku. Druhý analytický krok se v návaznosti na to zaměřuje na proměny míry deinstitucionalizace v čase (kapitola 5.2). V rámci třetího kroku analýzy (kapitola 5.3) již na hranici není nahlíženo jako na jednoduší prvek v prostoru a zohledněny jsou tak předpoklady její prostorové heterogenity založené na rozdílném historickém a prostorovém kontextu jednotlivých hraničních segmentů a úseků. Pořadí, v jakém jsou v rámci těchto tří analytických kroků indikátory jednotlivých struktur obyvatelstva interpretovány, vychází z jejich rostoucí komplexity, tedy od demografické, přes sociální (dále rozdělené na sociálně-geografické koncepty lidského kapitálu, sociální stability a regionální identity) k ekonomické struktuře obyvatelstva.

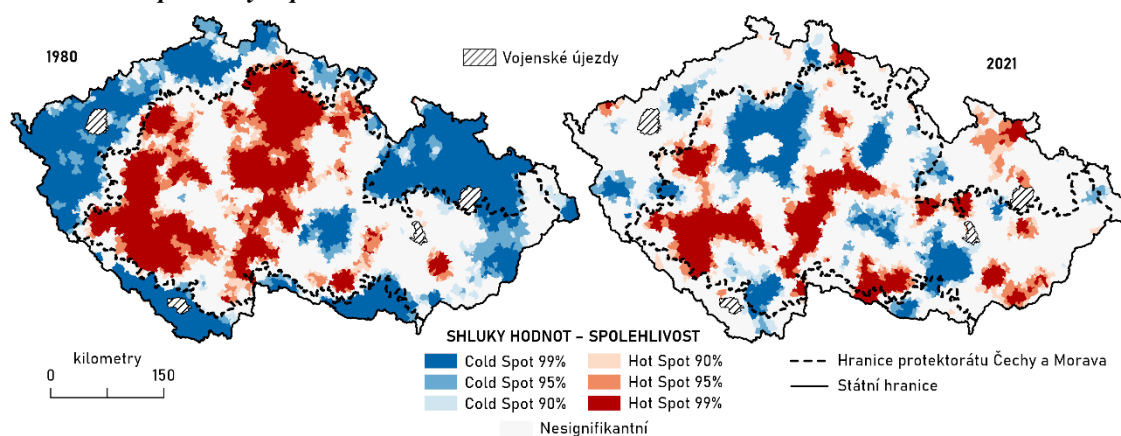
### 5.1 Vizualizace existence fantomové hranice v celostátním měřítku

Fantomovou hranici je možné definovat jako hranici, která je tzv. viditelná v mapě při zobrazení jevů vázaných na společnost (Hirschhausen 2017). Prvotní vyhodnocení existence fantomové hranice je proto založeno na subjektivním posouzení, zda shluky nízkých (*cold spot*) a vysokých (*hot spot*) shluků vybraných indikátorů zobrazených pomocí hotspot analýzy vizuálně korespondují se sudetoněmeckou hranicí. Zásadním aspektem je v tomto ohledu sledování proměnlivosti prostorových vzorců v čase, tedy jak se s postupem času zmíněná viditelnost hranice mění. Interpretace prostorových vzorců se tak soustředí také na identifikaci dalších procesů ovlivňujících sociálně-prostorovou diferenciaci, které v určitých místech proměnily regionální struktury vytvořené poválečnými přesuny obyvatelstva. Hampl (2007, 2010) v tomto kontextu ukazuje na rozdílnou stabilitu regionálních struktur v závislosti na jejich postavení na škále principu komplexity. Politické nebo ekonomické struktury založené na rozhodování

jedinců se podle něj mění rychle, sociální struktury semikomplexní povahy pomaleji a komplexní geografické se nemění téměř vůbec.

V případě indikátoru demografické struktury obyvatelstva, průměrného věku, se ve sledovaném 50letém období prostorový vzorec zásadně proměnil. V datech vycházejících ze sčítání 1980 nelze přehlédnout polarizaci hodnot mezi Sudety a vnitrozemím (viz obrázek 8). Zatímco v Sudetech byly tehdy relativně plošně koncentrovány obce s nízkým průměrným věkem, obce se starší věkovou strukturou byly soustředěné převážně do vnitrozemí Čech. Z hlediska demografické struktury tak byl ještě v 80. letech 20. století patrný vliv odsunu Němců a následného dosídlování pohraničí (obrázek 3) jako primárního faktoru prostorové diferenciaci. V této souvislosti Testa (2021) v transverzálním pohledu také poukazuje na vyšší intenzitu plodnosti v pohraničních sudetských regionech ve srovnání s vnitrozemím po celé socialistické období. Průměrný věk snižuje bezpochyby i tamní nižší naděje dožití, která je dlouhodobě nejnižší v Ústeckém, Karlovarském a Moravskoslezském kraji (ČSÚ 2023a). Odliv mladé populace stěhující se za lepší kvalitou života tak do té doby byl ve vztahu k průměrnému věku vyvažován oběma základními demografickými procesy ovlivňujícími přirozenou reprodukci obyvatelstva. Naproti tomu při posledním cenzu v roce 2021 je již prostorový vzorec průměrného věku překreslen současnými dominantními proudy vnitřní migrace a s bývalou sudetoněmeckou hranicí vizuálně takřka nesouvisí (obrázek 8).

**Obr. 8 – Hot Spot analýza průměrného věku k SLDB 1980 a 2021**



**Poznámka:** Použito je vážící schéma konstantní mezní vzdálenosti 10 kilometrů. Hranice protektorátu Čechy a Morava je vymezena v administrativním členění na úrovni obcí platném k SLDB 2021 podle většinového podílu německé národnosti při sčítání 1930 (podrobněji viz kapitola 4). Kartografické zobrazení je v souřadnicovém systému WGS 84.

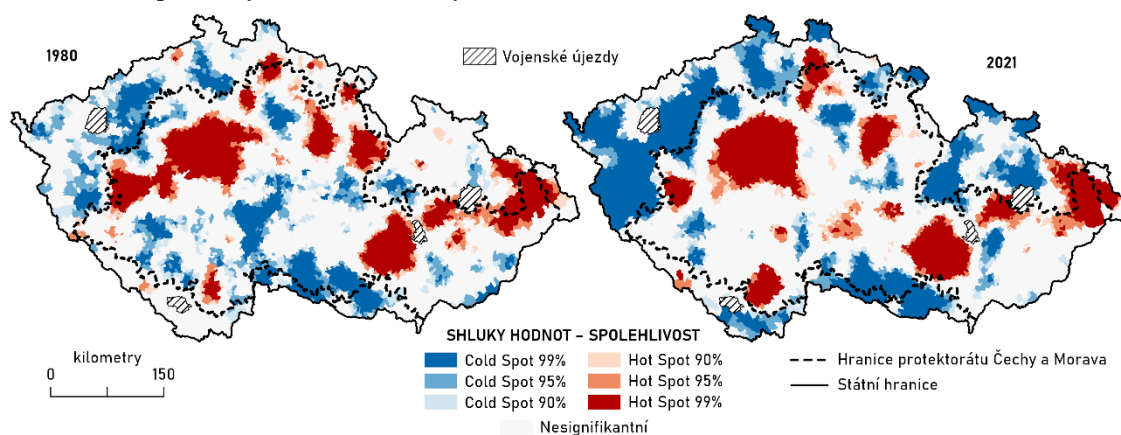
**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Ztrátu významu historické hranice Sudet pro demografické charakteristiky rozmístění obyvatelstva potvrzují také Netrdová a Nosek (2018), přičemž konvergenci s vnitrozemím vysvětlují procesem demografického stárnutí, kterým v průběhu transformačního období prošla také tamní populace tvořená ze dvou třetin dosídlenci. Jako důležitější determinanta regionální diferenciaci věkové struktury se nyní jeví migrace z vnitřních periferií při hranicích krajů (Perlín 1999; Musil, Müller 2008), která souvisí s tamním odlivem mladé populace a současně stárnutím starousedlíků. Typická vnitřní periferie je na obrázku 8 patrná například při hranici Středočeského kraje nebo na rozhraní Plzeňského a Jihočeského kraje. Zrcadlově obrácený extrém představují

naopak regiony s vysoce pozitivním migračním saldem, tvořící vlivem stěhování mladých rodin shluky nízkých hodnot téměř okolo všech krajských měst.

Prostorový vzorec indikátoru lidského kapitálu, průměrné školní docházky, je oproti průměrnému věku výrazně stabilnější. Shluky vysokých hodnot se mezi sčítáními 1980 a 2021 proměnily jen minimálně (viz obrázek 9), přičemž je zřejmé, že vyšší úroveň vzdělanosti je dlouhodobě závislá na vertikální sídelní struktuře. S výjimkou Ústí nad Labem se jako důležitý jeví faktor přítomnosti univerzity, jež pozitivním způsobem ovlivňuje tamní institucionální prostředí a motivuje k prodlužování studia. Podobně jako u průměrného věku tak významnou roli hraje míra urbanizace a s ní spojené procesy, které souběžně také podporují stabilitu prostorových vzorců. Proměnila se však regionální koncentrace nízkých shluků hodnot, jež k SDLB 2021 opticky korespondují s bývalou sudetoněmeckou hranicí (obrázek 9), kdežto v roce 1980 byly relativně nepravidelně rozmístěné v rámci celého venkova.

**Obr. 9 – Hot Spot analýza školní docházky v obcích k SLDB 1980 a 2021**

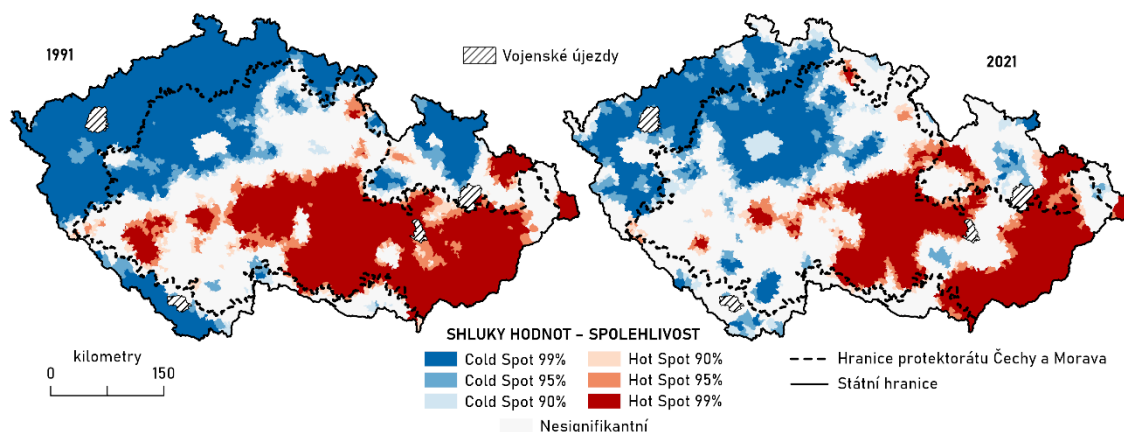


**Poznámka:** viz obrázek 8

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Také u indikátoru stability obyvatelstva se projevuje vysoká inercie prostorových vzorců, kdy základní polarizace mezi shluky nízkých hodnot v Čechách a shluky vysokých hodnot na Moravě zůstává stále patrná. Kromě širokého prstence nízkých hodnot okolo Prahy se během 30letého transformačního období udržují dříve rozsáhlejší shluky nízkých hodnot značící vysokou fluktuaci obyvatelstva právě jen v pohraničních regionech vymezených bývalou protektorátní hranicí (viz obrázek 10). Potvrzuje se tím role sounáležitosti obyvatel s územím, která je vyšší v regionech s dlouhodobou kontinuitou osídlení (Šerý, Klementová 2018). Zatímco v Sudetech poválečné přesuny obyvatelstva započaté odsunem Němců zprerthaly vazby tamních obyvatel s krajinou a územím, na Moravě nebo na Vysočině mají regionální zvyklosti výrazně delší tradici, místní mají k rodnému kraji vztah a stabilita obyvatelstva zde tak zůstává dlouhodobě vyšší (Chromý, Kučerová, Kučera 2009).

Obr. 10 – Hot Spot analýza stability obyvatelstva k SLDB 1991 a 2021

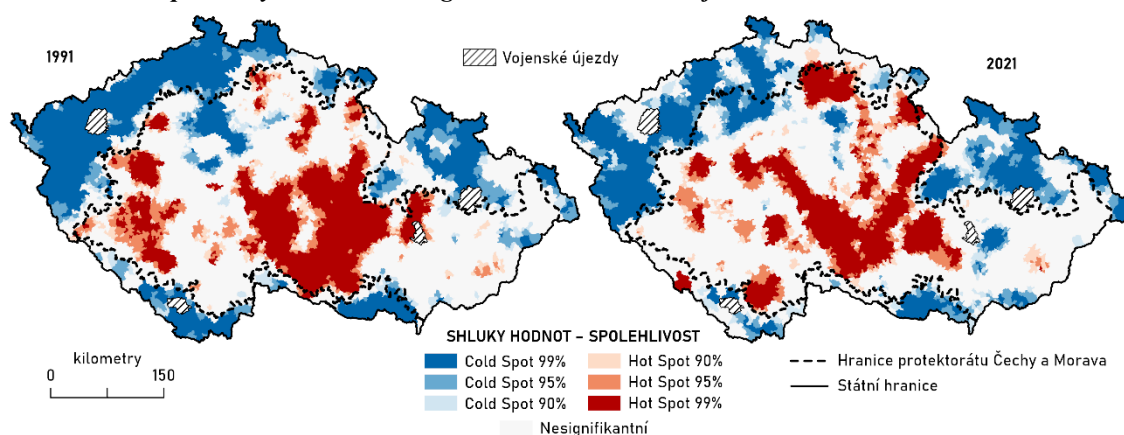


**Poznámka:** viz obrázek 8

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Hotspot analýza indikátoru regionální identity, občanské angažovanosti, ukazuje u časově nejbližších voleb k SLDB 1991 a 2021 na relativní stabilitu prostorových vzorců z pohledu geografického rozmístění shluků nízkých a vysokých hodnot (viz obrázek 11). Výjimku představuje změna v bezprostředním okolí hlavního města, kde se ve sledovaném období s největší pravděpodobností projevilo rozšíření pražského metropolitního areálu a s tím spojená geografická difuze volebního chování i za hranici města. Zatímco na začátku 90. let 20. století se totiž obce v okolí Prahy vyznačovaly nízkou občanskou angažovaností, ve volbách časově blízkých k SLDB 2021 zde již vykazovaly nadprůměrné hodnoty volební účasti charakteristické pro vzdělané regiony (Tenn 2007). Podobně jako v případě průměrného věku při sčítání 1980 nebo průměrné školní docházky při posledním cenzu v roce 2021 z obrázku 11 zřetelná fantomová sudetoněmecká hranice včetně jejích větších záhybů do vnitrozemí na Svitavsku nebo v severních a západních Čechách.

Obr. 11 – Hot Spot analýza občanské angažovanosti u časově nejbližších voleb k SLDB 1991 a 2021



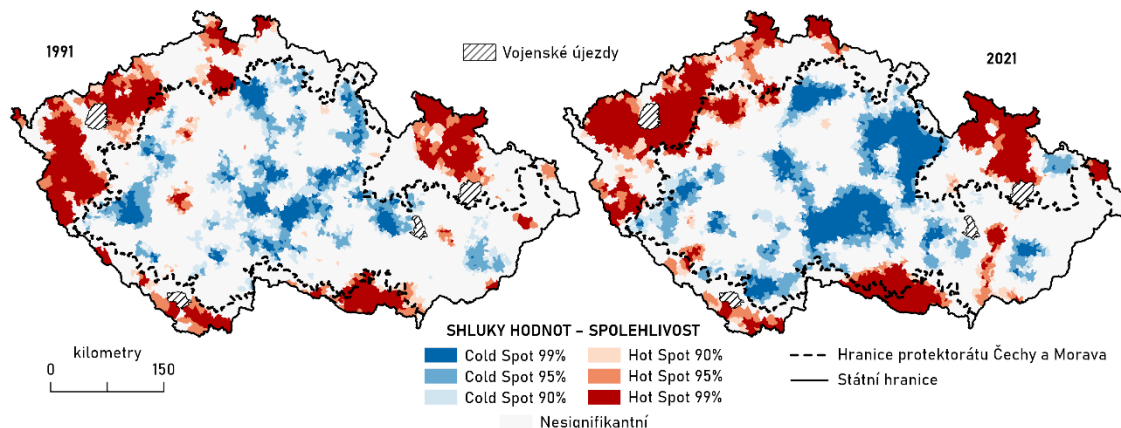
**Poznámka:** viz obrázek 8

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Regionální diferenciace indikátoru ekonomické struktury obyvatelstva, míry nezaměstnanosti, je velmi stabilní, což je v souladu se závěry Netrdové a Noska (2020) nebo Martina (1997) o regionální resilienci prostorových vzorců nezaměstnanosti. Shluky nízkých

i vysokých hodnot zůstávají ve sledovaném období takřka neměnné, dochází pouze k jejich mírnému rozšíření ve východních Čechách, na Vysočině nebo na jižní Moravě. Z pohledu sledované míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice lze na obrázku 12 k začátku i konci sledovaného období pozorovat její přetrvávající souvislost s regionálními rozdíly v míře nezaměstnanosti téměř v celé její délce.

**Obr. 12 – Hot Spot analýza nezaměstnanosti v obcích k SLDB 1991 a 2021**



**Poznámka:** viz obrázek 8

**Zdroj:** ČSÚ 1991; ČSÚ 2023a; RSO 2022

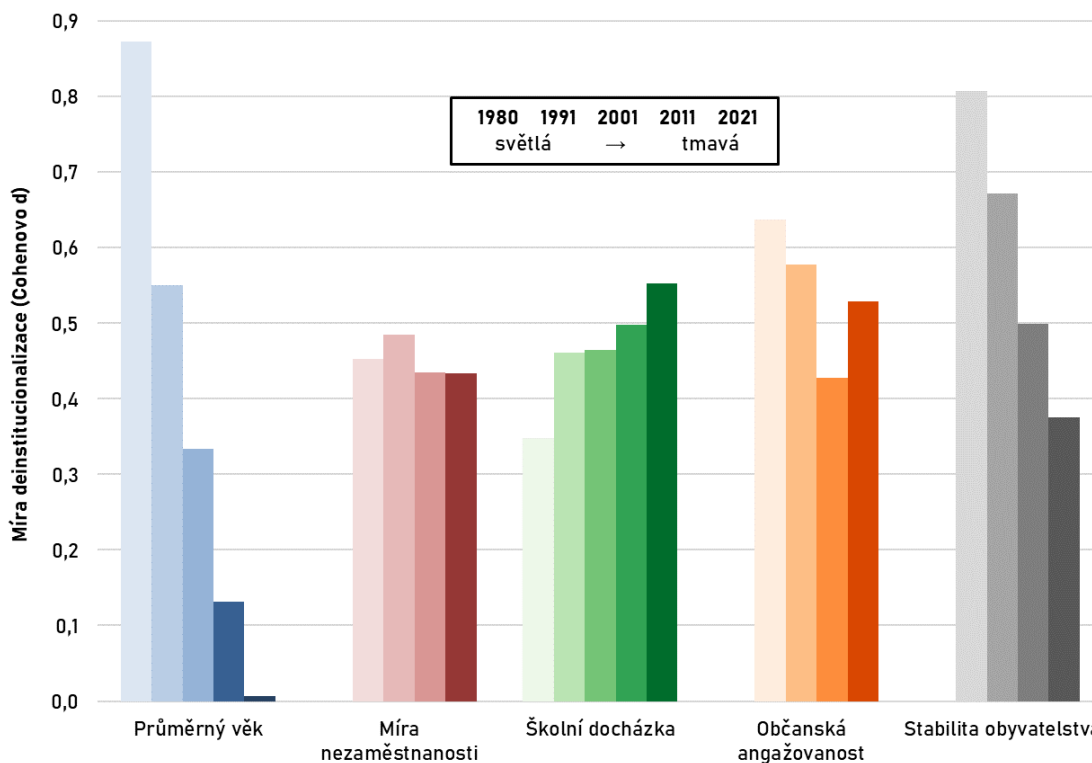
## 5.2 Vývoj míry deinstitucionalizace hranice

Druhým aspektem, kterému bude věnována pozornost, je časová proměnlivost míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice. V předchozí podkapitole byla u všech zkoumaných indikátorů vizuálně zjištěna existence fantomové hranice, i když v případě indikátoru demografické struktury obyvatelstva efekt hranice ve sledovaném období mezi SLDB 1980 a 2021 na první pohled vymizel. Nyní je však třeba efekt hranice na regionální rozdíly změřit a kvantifikovat, aby bylo možné mezi sebou indikátory jednotlivých struktur obyvatelstva včetně vývoje míry deinstitucionalizace hranice objektivně porovnat.

Na obrázku 13 lze pozorovat trend vývoje efektu bývalé sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly ve vybraných indikátorech pro všechna relevantní a dostupná SLDB. Při interpretaci hodnot Cohena dle tabulky 4 můžeme konstatovat, že sudetoněmecká hranice je více než 75 let po jejím oficiálním zániku plně deinstitucionalizovaná pouze z pohledu jejího efektu na regionální rozdíly v demografické struktuře obyvatelstva (průměrném věku). Alespoň střední velikost účinku, a tedy kvantifikovanou existenci fantomové hranice, je možné potvrdit v případě ostatních čtyř indikátorů, skrze které je operacionalizována ekonomická a sociální struktura obyvatelstva, což je i v souladu s předchozí podkapitolou vizualizující existenci fantomové hranice v celostátním měřítku. Překvapivým „novým“ zjištěním je však především rozdílný trend vývoje míry deinstitucionalizace ve sledovaném období při porovnání mezi jednotlivými indikátory vstupujícími do analýzy. Nelze proto jednoznačně určit a zobecnit, zda dochází k postupné deinstitucionalizaci hranice, nebo naopak reprodukci či zesilování jejího efektu

na regionální rozdíly, protože u některých indikátorů byly zaznamenány ve vývoji dokonce opačné tendence (viz obrázek 13).

**Obr. 13 – Vývoj míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice na vybrané indikátory v pásnu dotyku**



**Poznámka:** Indikátory nezaměstnanosti, občanské angažovanosti a fluktuace jsou v sloupcovém diagramu zobrazeny pouze k dostupným SLDB (1991, 2001, 2011 a 2021).

**Zdroj:** viz příloha 2

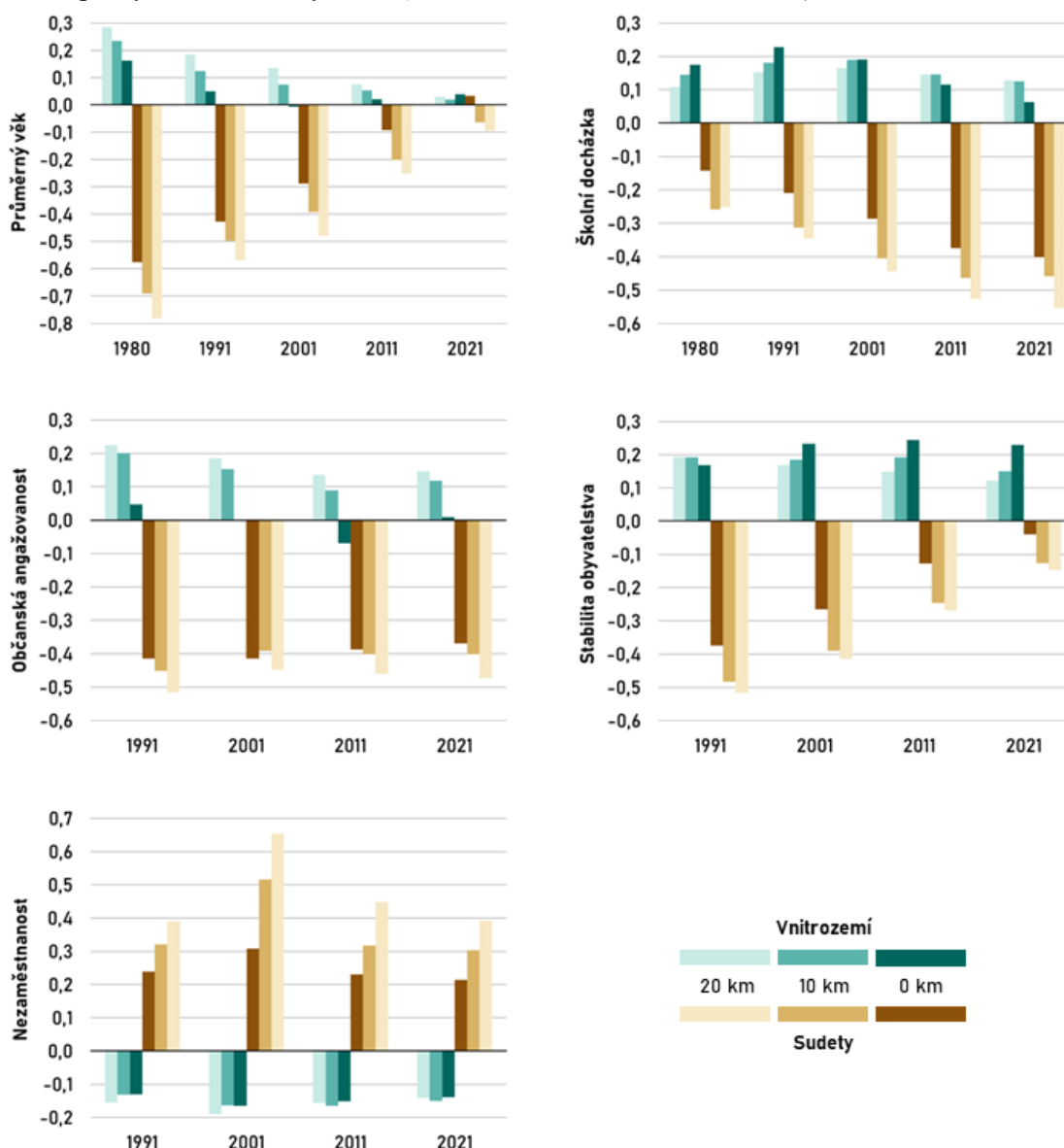
Souvislý pokles velikosti účinku lze na hodnotách Cohenova  $d$  pozorovat ve vztahu k průměrnému věku a stabilitě obyvatelstva (viz obrázek 13). V obou případech přesahovalo Cohenovo  $d$  k počátku sledovaného období kritickou hodnotu 0,8 vypovídající o tehdy téměř žádné míře deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice. Následná dynamika snižování signifikantní změny se nicméně mezi oběma indikátory lišila, přičemž pokles z hlediska průměrného věku byl výrazně rychlejší a vedl až k úplnému vymizení efektu hranice, tedy její kvantifikované deinstitucionalizaci. Z hlediska občanské angažovanosti kolísá Cohenovo  $d$  okolo hodnoty 0,5, tedy hranice uměle rozdělující mezi silnou a slabou mírou deinstitucionalizace. Nejvyšší hodnotu Cohenova  $d$  přitom vykazovala změna na hranici z pohledu občanské angažovanosti v 90. letech ihned po sametové revoluci (0,64). Poté docházelo až do SLDB 2011 ke snižování, nicméně ve volbách blízkých ke sčítání 2021 Cohenovo  $d$  opět o jednu desetinu vzrostlo. Stabilní efekt byl ve sledovaném období zaznamenán v případě míry nezaměstnanosti, u níž se velikost účinku konstantně pohybovala okolo hodnoty 0,45. Znovu se tak potvrzují závěry Netrdové a Noska (2020) nebo Martina (1997) o vysoké inercií prostorových vzorců nezaměstnanosti. V kontrastu vůči všem ostatním indikátorům je setrvalé snižování míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice ve vztahu k průměrné školní docházce, jež můžeme vyčísřit nárůstem hodnoty Cohenova  $d$  dokonce o dvě desetiny. V případě, že hodnotíme



regionální rozdíly prostřednictvím průměrného počtu let strávených ve škole, dochází proto nejen k jejich reprodukci, ale dokonce zesilování.

Trend vývoje míry deinstitucionalizace kvantifikovaný pomocí Cohena  $d$  je prezentovaný sloupcovým diagramem na obrázku 13 pouze pro pásmo dotyku. Tento pohled je možné rozšířit a zkoumat regionální rozdíly u indikátorů podrobněji i pro další hraniční pásma zasahující hlouběji do Sudet, respektive do vnitrozemí. Z porovnání z-skóre mezi hraničními pásmy ležícími na opačných stranách hranice v grafu na obrázku 14 je patrné, že sudetoněmecká hranice vytváří zřetelný zlom v území (viz obrázek 4c).

**Obr. 14 – Porovnání průměrných z-skóre ve vymezených hraničních pásmech v okolí sudetoněmecké hranice pro vybrané indikátory v čase (SLDB 1980, 1991, 2001, 2011 a 2021)**



Zdroj: viz příloha 2

Průměr z-skóre, který je z jejich podstaty rovný nule, až na výjimky rozděluje u všech indikátorů obce podle znaménka z-skóre na ty ležící v Sudetech a ty vnitrozemské. Dokonce

přítom dochází ve většině případů ke zvyšování rozdílu s kumulativním načítáním obcí do hraničních pásem 10 a 20 kilometrů, kdy s rostoucí vzdáleností od hranice dochází do určitého bodu k růstu síly efektu hranice na regionální rozdíly. Zvětšující se rozdíl je patrný z pohledu míry nezaměstnanosti, občanské angažovanosti nebo průměrného věku. Směrem do Sudet vykazují stejnou tendenci v prostoru také zbývající dva indikátory školní docházky a fluktuace, u nichž však pravidlo neplatí na vnitrozemské straně hranice, kde se pro některá SLDB naopak v obráceném směru stupňovitě snižují průměrná z-skóre s rostoucí vzdáleností od hranice. Je však nutné mít na paměti, že čím širší hraniční pásma jsou, tím více mohou do hry vstupovat jiné rušivé vlivy. Proto je také dále věnována pozornost již jen nejužšímu pásmu dotyku, ve kterém je možné efekt hranice při hodnocení výsledků nejlépe izolovat.

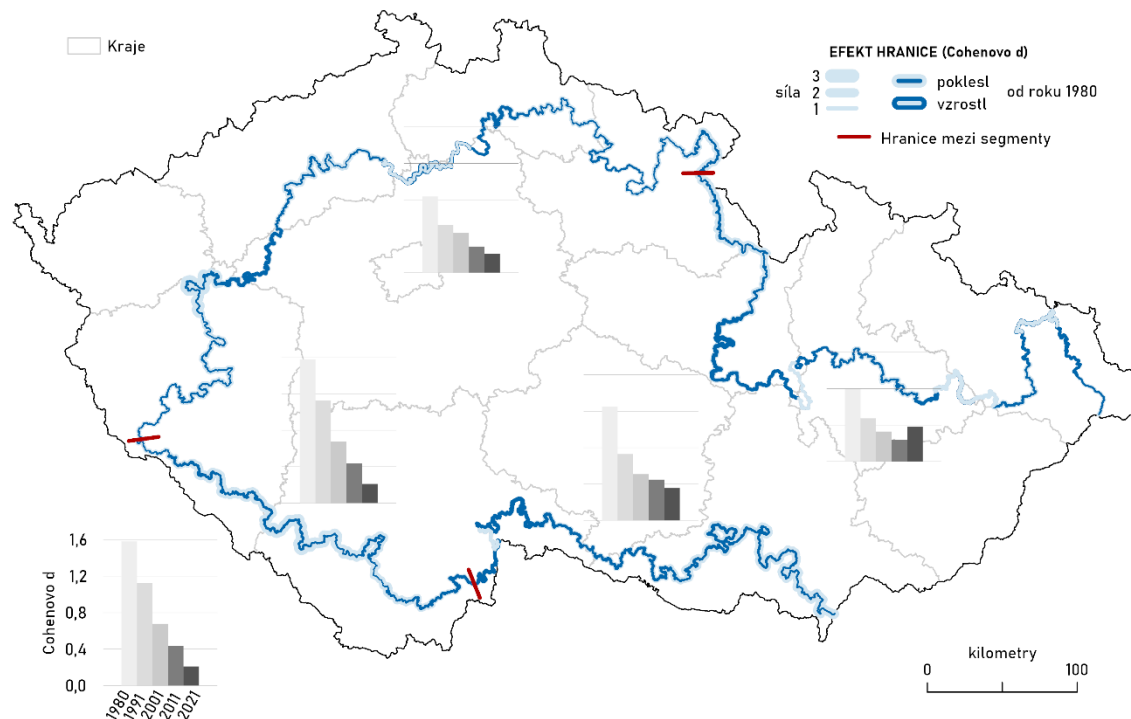
### **5.3 Prostorová heterogenita míry deinstitucionalizace**

Doposud byla zkoumána hranice jako celistvý liniový prvek, otázkou však je, zda je hranice jakožto faktor sociálně-prostorové diferenciaci v celé své délce homogenní. Kombinace kontinuálního a diskrétního přístupu ke kartografickému znázornění míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice na obrázcích 15, 17, 18, 19 a 20 nyní proto zohledňuje možnost její prostorové heterogenity, jež v předchozích dvou analytických krocích zcela chybí. V rámci diskrétního přístupu jsou sledovány odlišnosti mezi hraničními segmenty vymezenými podél čtyř historických německých provincií z roku 1918 (obrázek 6), a to z hlediska trendu vývoje tamní míry deinstitucionalizace v právě hodnoceném aspektu struktur obyvatelstva. Přestože zprůměrování hodnot Cohenova  $d$  po celé délce hranice je vzhledem k riziku vyhlazení dvou extrémů do nevýrazného výsledku mnohem nepřesnější, než při rozdělení do čtyř hraničních segmentů, je při interpretaci přesto nutné mít na paměti rozdílnou délku těchto segmentů. Vzhledem k tomu, že míra deinstitucionalizace je v souladu se závěry Löw a Weidenhause (2017) měřena skrze porovnání obcí ležících na opačných stranách hranice, nikoliv pouze sledování situace na straně Sudet nebo ve vnitrozemí, nelze při interpretaci výsledků opomíjet stav ani v jednom z těchto dvou protilehlých hraničních pásem, protože na výslednou hodnotu Cohenova  $d$  mají shodný vliv.

Prostorová nerovnoměrnost efektu sudetoněmecké fantomové hranice podle průměrného věku je znázorněna na obrázku 15. Tendence k mizení jejího efektu je patrná téměř po celé délce hranice, ale rozsah hodnot Cohenova  $d$  se mezi čtyřmi segmenty podstatně liší. Výrazný rozdíl je patrný zejména u prvních dvou analyzovaných cenů, kdy je hraniční efekt podél bývalé Šumavské župy téměř dvojnásobný ve srovnání se dvěma severními hraničními segmenty. Aplikace kontinuálního přístupu umožňuje podrobnější interpretaci, která přináší důkazy o některých novějších procesech ovlivňujících demografickou strukturu obyvatelstva. Například pravděpodobným vysvětlením relativně vysokých hodnot Cohenova  $d$  v roce 1980 podél Šumavské župy je přímé sousedství hranice směrem do vnitrozemí s typickou vnitřní periferií charakteristickou stárnutím populace (Musil, Müller 2008). Velikost účinku se tím nápadně zvýšila, i když na straně Sudet se podle obrázku 8 shlukují nízké hodnoty relativně rovnoměrně i podél ostatních tří segmentů. Dalším příkladem je zvětšování pražského metropolitního areálu,

který mohl oslabit hraniční efekt v oblasti severně od Prahy a ve výsledku tak i snížit hodnotu Cohena  $d$  v hraničním segmentu podél historické provincie Německých Čech.

**Obr. 15 – Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu průměrného věku**



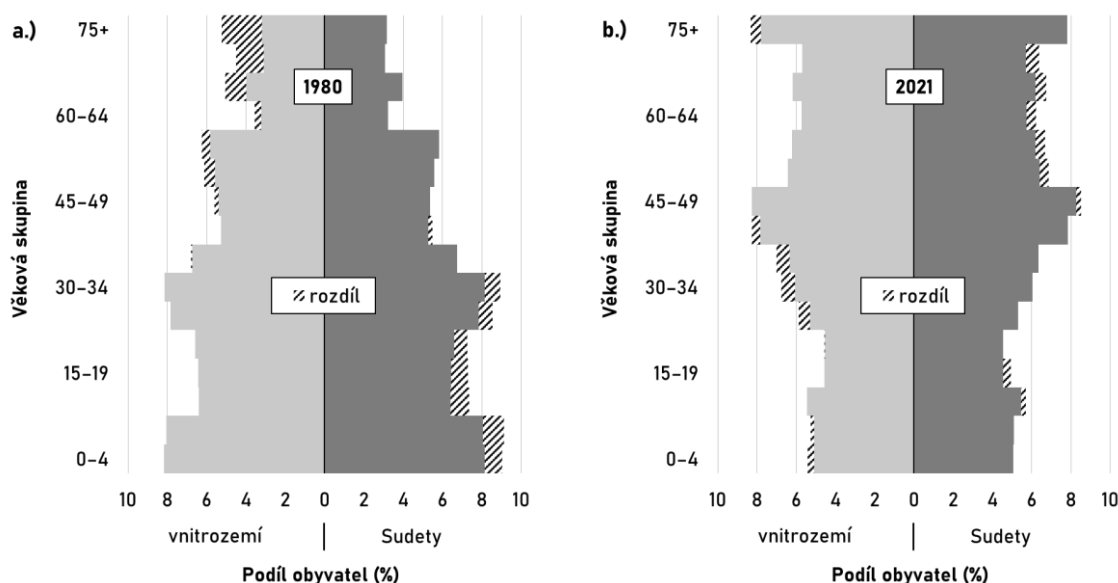
**Poznámka:** Tloušťka hranice odpovídá velikosti Cohena  $d$  a vyjadřuje sílu účinku hranice na rozdíl mezi obcemi v hraničních pásmech dotyku. Hranice je vymezena v administrativním členění na úrovni obcí platném k SLDB 2021 podle většinového podílu německé národnosti při sčítání 1930 (viz kapitola 4). Kartografické zobrazení je v souřadnicovém systému WGS 84.

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Z věkových pyramid na obrázcích 16a a 16b znázorňujících rozdílnou věkovou strukturu v Sudetech a ve vnitrozemí k SLDB 1980 a 2021 lze vyčíst hlavní příčiny, které stojí za plošným poklesem efektu sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly v průměrném věku (obrázek 15). Vzhledem k tomu, že nebyl v relativním srovnání prokázán rozdíl ve věkové struktuře obyvatelstva podle pohlaví, jsou věkové pyramidy za účelem zvýraznění odlišného zastoupení jednotlivých věkových skupin sloučené navzdory zvyklostem pro obě pohlaví dohromady. V relativních četnostech mají při SLDB 1980 vyšší zastoupení vnitrozemské obce oproti Sudetům především ve věkových skupinách nad 65 let (viz obrázek 16a). Z důvodu, že se jedná o obyvatele, kteří byli po dokončení hlavní vlny poválečných přesunů obyvatelstva starší než 45 let, se částečně jistě jedná o rozdíl, jenž vznikl nenahrazením starších věkových skupin po odsunu sudetských Němců (viz obrázek 3). Vysvětlení nicméně leží v celém komplexu příčin a žádalo by zejména hlubší analýzu pozdějších migračních proudů (např. Bernard, Šimon 2017), které ovlivňují prostorový vzorec věkové struktury o řád více než procesy přirozené reprodukce. Podobným způsobem by bylo nutné postupovat také při interpretaci tehdy naopak ve vnitrozemských obcích relativně nižšího zastoupení všech věkových skupin až do té v intervalu 30–34 let (viz obrázek 16a).

Z věkové pyramidy na obrázku 16b vyplývá, že i vlivem posunu rozdílu dříve mladších obyvatel do vyšších věkových skupin patrně ve spodních patrech věkové pyramidy ze SLDB 1980 (obrázek 16a) se regionální rozdíly ve věkové struktuře vyrovnávají. K demografickému stárnutí shora i zdola dochází také v Sudetech, což se ve výsledku projevuje také na rostoucí míře deinstitucionalizace hranice z hlediska průměrného věku. Stále je zde však v nejstarší věkové skupině zřejmý vliv rozdílu v naději dožití, jež je dlouhodobě nižší v krajích územně spadajících většinou do Sudet (Glassheim 2006; ČSÚ 2023e).

**Obr. 16 – Porovnání věkové struktury ve vnitrozemí a v Sudetech k SLDB 1980 a 2021**

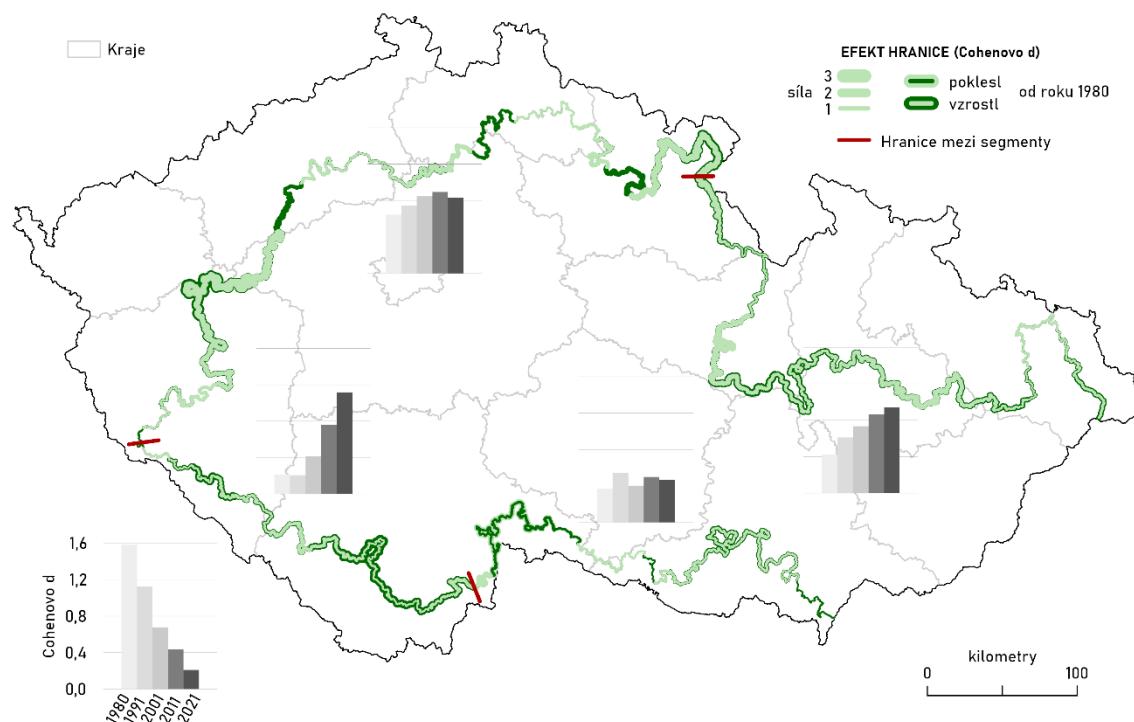


**Zdroj:** ČSÚ 1980; ČSÚ 2023a

Heterogenita efektu sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly v průměrné délce školní docházky vyplývá z diskrétního i kontinuálního přístupu (viz obrázek 17). Celkový trend růstu velikosti účinku kvantifikovaný skrze Cohenovo  $d$  zaznamenaly všechny hraniční segmenty s výjimkou toho lemujícího historickou provincií Německá jižní Morava, kde se síla efektu hranice pohybuje po celou dobu sledovaného období pouze okolo relativně nízké hodnoty 0,4. Detailnější vhléd do územních rozdílů umožněný kontinuálním přístupem odhaluje především široké rozpětí hodnot Cohenova  $d$  v rámci nejdelšího hraničního segmentu podél Německých Čech. Zatímco v Ústeckém a Libereckém kraji je velikost účinku zanedbatelná, v částech procházejících Plzeňským, Středočeským a Královéhradeckým krajem je existence fantomové hranice očividná (viz obrázek 17).

Ze všech pěti souhrnných indikátorů se prostorová heterogenita fantomové hranice projevila zdaleka nejméně u stability obyvatelstva, což vyplývá z kontinuálního i diskrétního přístupu k měření existence fantomové hranice zobrazených na obrázku 18. Při použití diskrétního přístupu se z hodnot Cohenova  $d$  především u posledních tří sčítání potvrdil relativně plošný pokles velikosti účinku sudetoněmecké hranice, a to z hlediska trendu i dynamiky vývoje. Klesající tendence efektu hranice vyplývá i z vizualizace kontinuálního přístupu (viz obrázek 18).

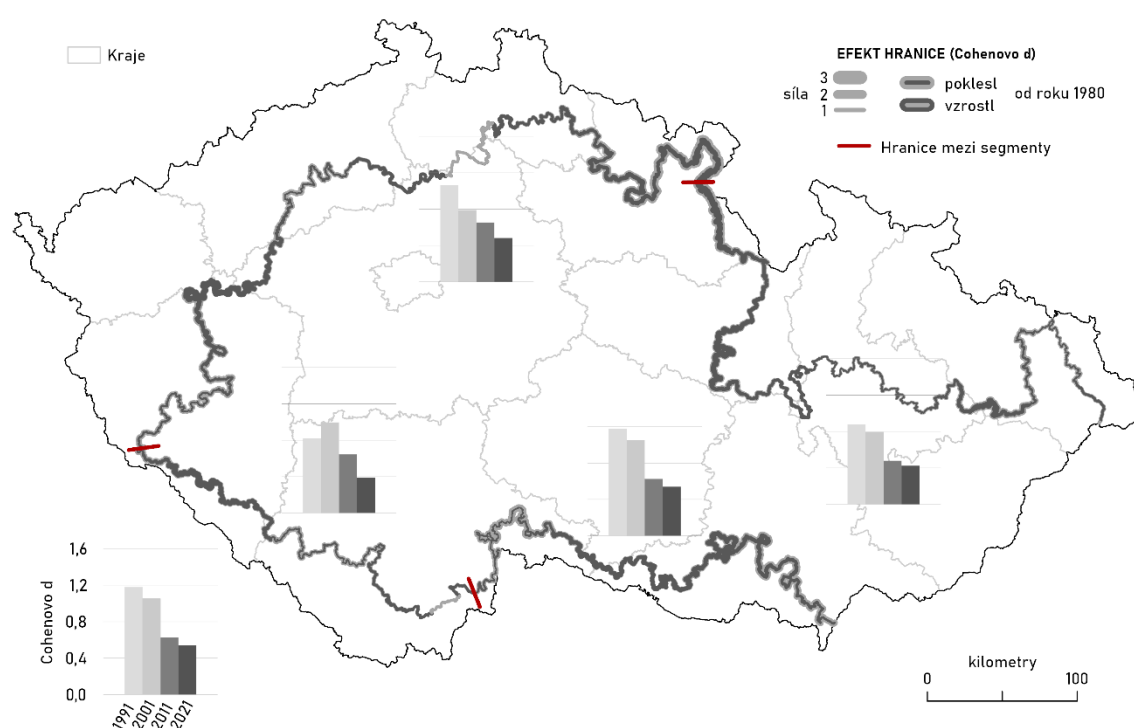
Obr. 17 – Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu školní docházky



**Poznámka:** viz obrázek 15

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Obr. 18 – Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu stability obyvatelstva

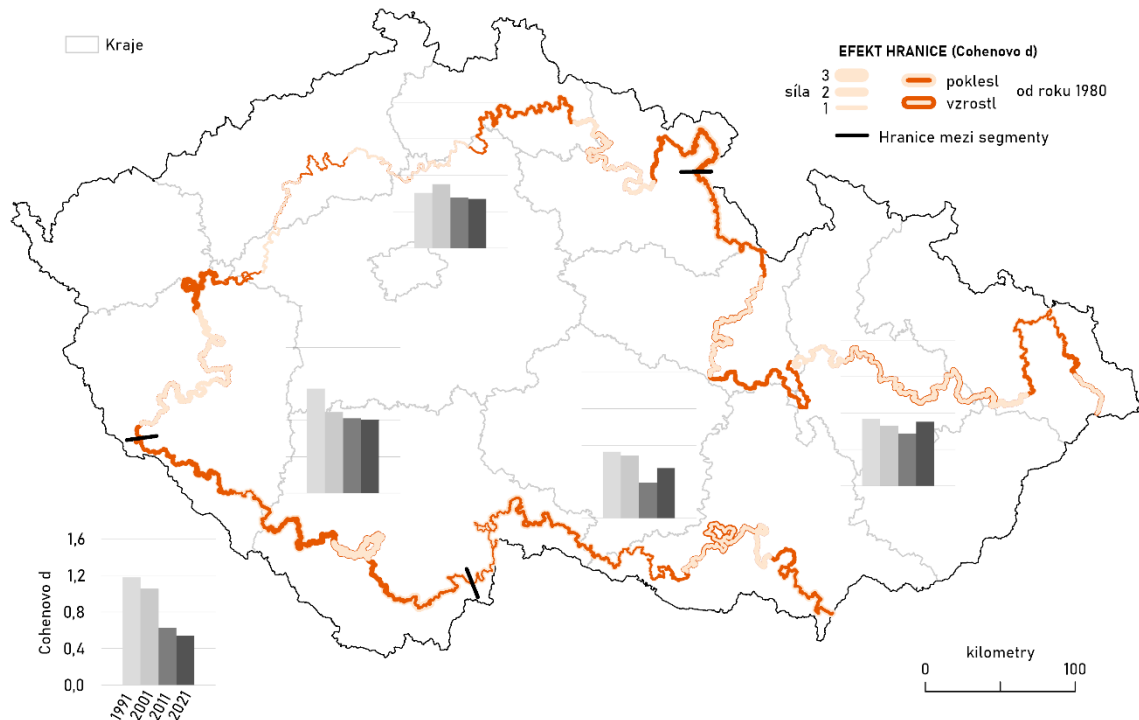


**Poznámka:** viz obrázek 15

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Zatímco z obrázků 13 a 14 byl patrný slábnoucí efekt sudetoněmecké hranice na regionální rozdíl v občanské angažovanosti, z kontinuálního přístupu nelze vzhledem k jeho značné prostorové nerovnoměrnosti jednoznačně zobecnit trend vývoje, natož určit jeho sílu (viz obrázek 19). Na základě diskrétního přístupu vychází napříč všemi roky v analýze z porovnání čtyř sledovaných hraničních segmentů nejvyšší Cohenovo d v segmentu podél Šumavské župy. Trend je zde nicméně z pohledu občanské angažovanosti dlouhodobě klesající, zatímco v Německých Čechách nebo Sudetsku došlo během transformačního období až do současnosti k mírnému nárůstu efektu fantomové hranice.

**Obr. 19 – Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu občanské angažovanosti**

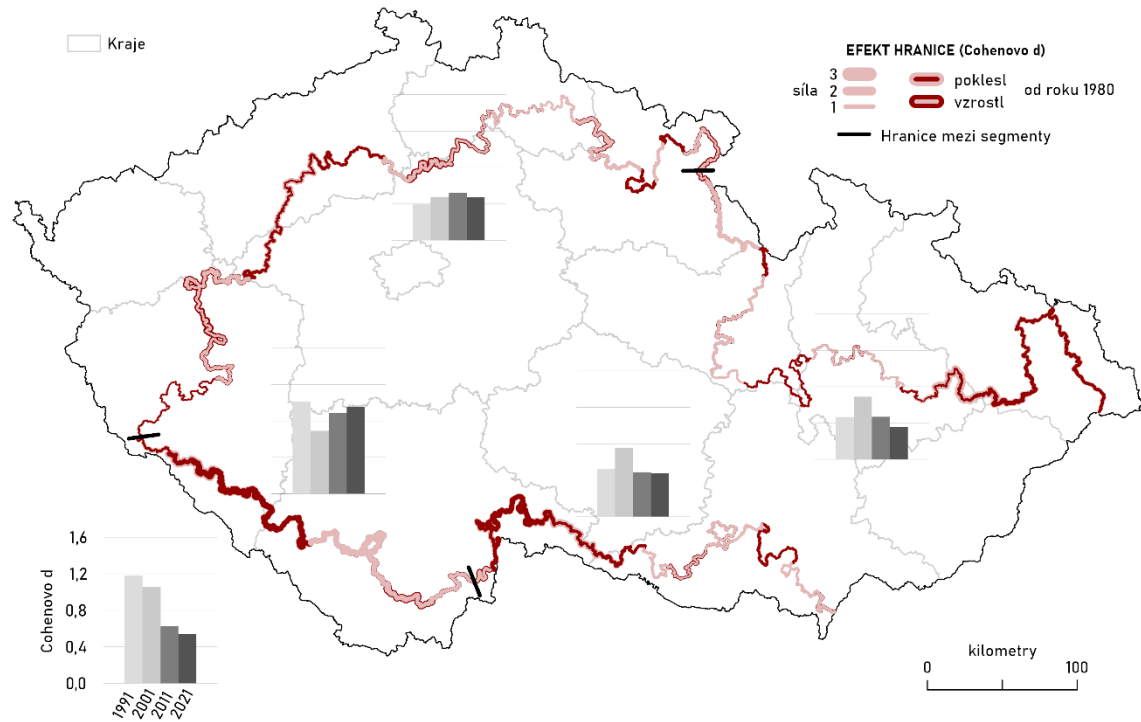


**Poznámka:** viz obrázek 15

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

Velmi podobné znaky prostorové nerovnoměrnosti v souvislosti sudetoněmecké hranice s regionálními rozdíly jako u občanské angažovanosti vykazuje i míra nezaměstnanosti (viz obrázky 19 a 20). Při aplikaci diskrétního přístupu je na také první pohled odskočený segment podél Šumavské župy, kde jsou na začátku i na konci sledovaného období hodnoty Cohenova d až dvojnásobně větší v porovnání s ostatními segmenty. Při aplikaci kontinuálního přístupu se střídají v poměrně nepravidelných intervalech části, kde efekt hranice vzrostl a kde naopak poklesl. Z hlediska síly efektu je nicméně ve všech porevolučních cenzech zřejmá polarizace mezi Čechami a Moravou, když v Čechách se dlouhodobě drží Cohenovo d na vyšších hodnotách velikosti účinku fantomové hranice na regionální rozdíl.

Obr. 20 – Zlom v pásmu dotyku sudetoněmecké hranice z pohledu nezaměstnanosti



**Poznámka:** viz obrázek 15

**Zdroj:** vstupní data viz příloha 2; RSO 2022

## **6 Diskuze výsledků**

Potvrzení přetrvávající souvislosti sudetoněmecké hranice se sociálně-prostorovou diferenciací Česka z hlediska operacionalizovaných struktur obyvatelstva vyplývající z analýz provedených v předchozí kapitole je v souladu i s dalšími studii zabývajícími se danou problematikou (Šimon 2015; Testa 2021; Guzi, Huber, Mikula 2021; Korčák, Netrdová 2022), i když poprvé se data vztahují také k poslednímu SLDB v roce 2021. Kromě sledování odlišného vývoje míry deinstitucionalizace v závislosti na zvoleném souhrnném indikátoru struktury obyvatelstva (viz popis v kapitole 5.2) nicméně analýza přináší zcela nové poznatky do problematiky z pohledu hodnocení prostorové heterogenity hranice (viz kapitola 5.3), u jejíž závěrů se proto stojí za to zastavit ještě více dopodrobna. Na základě opakujících se pravidelností bylo možné výsledky velmi zjednodušujícím způsobem zobecnit a identifikovat tím na sudetoněmecké hranici specifické části vyznačující se z hlediska míry deinstitucionalizace společnými charakteristikami (viz obrázek 21).

Relativně silný efekt sudetoněmecké hranice se ukazuje v jejím výběžku na čtyřmezí Plzeňského, Karlovarského, Středočeského a Ústeckého kraje (obrázek 21a). Nadprůměrně vysoké hodnoty Cohena d vykazují tento úsek fantomové hranice z pohledu všech souhrnných indikátorů vstupujících do analýzy. Glassheim (2006) v tomto kontextu sice nevyvrací souvislost bývalé protektorátní hranice s tamní sociálně-prostorovou diferenciací jako primárního faktoru, zdůrazňuje však kruciólní význam socialistické politiky, která ještě prohloubila rozdíly mezi strukturami obyvatelstva v Sudetech a ve vnitrozemí. Celá širší oblast tehdejšího severočeského kraje podle něj sloužila jako socialistická laboratoř průmyslové modernity, testující schopnost obyvatel udržet průmyslovou výrobu na vysoké úrovni a zároveň snášet neustálý nápor na fyzické i duševní zdraví. V severních Čechách byla centrálně plánovaná ekonomika orientovaná na těžbu uhlí, přičemž v roce 1960 bylo zaměstnáno v průmyslu o 13 procentních bodů ekonomicky aktivních obyvatel více (48 %), než byl tehdy celorepublikový průměr (Glassheim 2006). Důsledkem bylo především silně znečištěné ovzduší, kvůli čemuž byla střední délka života při narození v severočeské hnědouhelné pánvi oproti regionům s dobrou kvalitou životního prostředí o tři až pět let nižší (Glassheim 2006). Roli státním plánovacím úředníkům usnadňovala sociální skladba obyvatelstva v severních Čechách, která byla již od roku 1945 značně prokomunisticky orientovaná. Jak už bylo diskutováno dříve, dosídlenci totiž většinou pocházeli z chudších sociálních vrstev a byli KSČ vděční za příležitost, jakou po odsunu českých Němců dostali (Topinka 2005). Kontinuální přístup k měření velikosti účinku sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly v jejím okolí odhalil značné rozdíly v hodnotách Cohena d podél



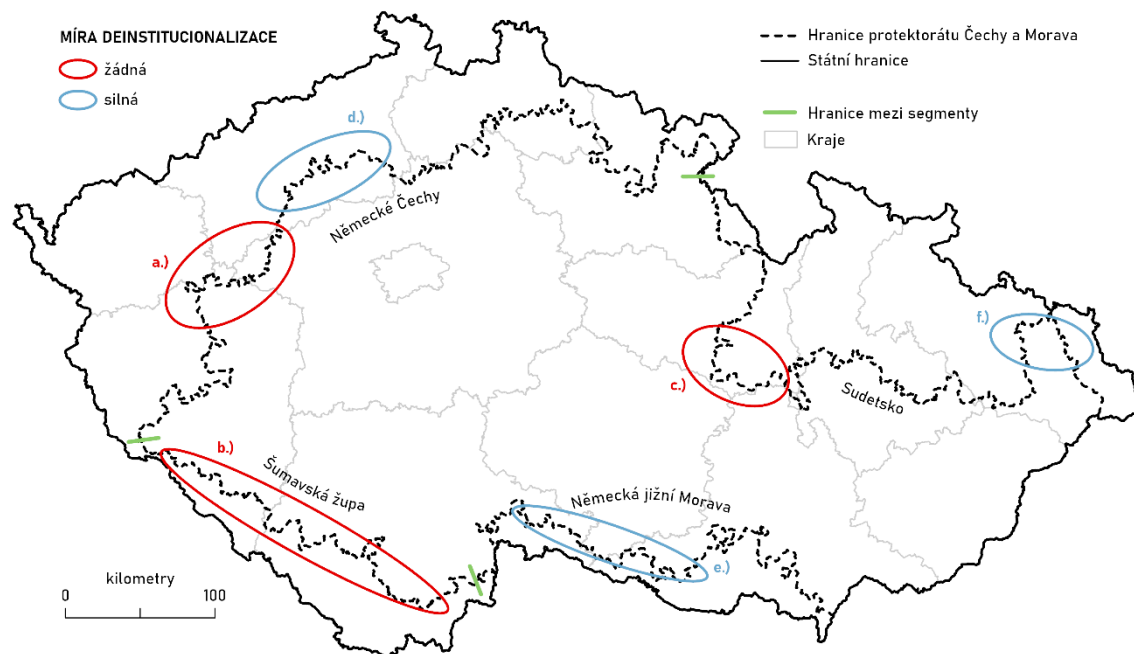
historické provincie Německých Čech a předpoklady Glassheima (2006) se potvrdily pouze v jižní části bývalého severočeského kraje vyznačeném na obrázku 21c. Je nicméně možné, že v pásmu dotyku se zde vzhledem k blízkosti pražského metropolitního areálu efekt hranice ještě neprojevil a ukazatelé věcné významnosti by vzrostly teprve při srovnání širších hraničních pásem, což naznačuje i vizualizace fantomové hranice prostřednictvím shluků nízkých a vysokých hodnot zkoumaných indikátorů (kapitola 5.1).

Při interpretaci prostorové nerovnoměrnosti efektu sudetoněmecké hranice diskrétním přístupem se s výjimkou indikátoru stability obyvatelstva objevovaly nejvyšší hodnoty Cohenaova  $d$  značící přetrvávající existenci fantomové hranice a nulovou deinstitucionalizaci v segmentu podél Šumavské župy (obrázek 21b). Kontinuální přístup k měření regionálních rozdílů v tomto případě potvrdil správnost vymezení hraničních segmentů, protože úsek sudetoněmecké hranice lemující tuto historickou německou provincii se od sousedních hraničních segmentů opravdu viditelně odlišuje. Důvody můžeme pravděpodobně hledat daleko v minulosti, ještě dříve než došlo k samotnému odsunu sudetských Němců, protože západní Čechy si status upadajícího regionu přenesly z předválečného Československa (Korčák 1929, Houžvička 2015). Již z dat ze sčítání 1921 lze region charakterizovat skrze nevýhodnou zemědělsky orientovanou ekonomickou strukturu, relativně vysoký podíl negramotných obyvatel nebo výrazně záporné migrační saldo (Jíchová, Soukup, Nemeškal a kol. 2014). Přesuny obyvatelstva po roce 1945 zde tak pravděpodobně pouze urychlily a zvýraznily trend, kterým se situace v regionu nenávratně vyvíjela.

Třetí specifická část sudetoněmecké hranice identifikovaná prostřednictvím analýzy míry její deinstitucionalizace prochází regionem Svitavska (obrázek 21c). Na rozdíl od Šumavy nebo severních Čech se nejedná o typický periferní pohraniční region a bylo by proto chybné svádět kvalitativně horší hodnoty souhrnných indikátorů v obcích směrem do Sudet výhradně na geografickou odlehlost regionu. Podle Zrůstové (2012) se Svitavsko vyznačuje tím, že se zde organizovaným dosídlením nepovedlo nahradit ztráty způsobené odsunem německého obyvatelstva, a to jak v absolutních číslech (viz obrázek 1), tak především ve smyslu absence odborné kvalifikace nebo vzdělanosti nově příchozích obyvatel. Intenzivní výzkum ekonomických a sociálních dopadů odsunu Němců provedli na Svitavsku formou narativních rozhovorů Zrůstová a Malý (2013). Respondenty byli čeští pamětníci nucených migračních přesunů obyvatelstva po 2. světové válce, kteří se v roli zúčastněných diváků přímo nepodíleli na rozhodovacím procesu, avšak všechno emotivně vnímali a události sledovali z první řady. Vzpomínky podle Zrůstové a Malého (2013) odhalily především negativní roli tzv. „zlatokopů“, kteří se zde na Němci opuštěném majetku rychle obohacovali, aniž by měli v úmyslu v regionu zůstat a podílet se na jeho sociální a ekonomické transformaci. Zmínky prvotních živelných fází dosídlovacího procesu jsou také důkazem, že i přes majoritní shodu respondentů na spravedlnosti samotného odsunu Němců, panuje mezi respondenty s odstupem času lítost nad způsobem, jakým k němu došlo. Z vyprávění obecně vyplynulo, že celá problematika zůstává i 70 let poté stále velmi živým tématem. Zároveň však kvalitativní výzkum odhalil některá bílá místa, kterým se diskurz záměrně vyhýbá a kvůli nimž zůstává problematika odsunu Němců vzhledem k různým hluboko zakořeněným obavám stále v některých ohledech tabuizovaná.

Společným rysem narativně vedených rozhovorů byla totiž i přes cílenou snahu výzkumníků neochota vyjadřovat se k excesům nebo krutým událostem spojených s odsunem Němců.

**Obr. 21 – Části hranice vyznačující se z hlediska míry deinstitucionalizace společnými charakteristikami**



**Zdroj:** vlastní zpracování na základě RSO 2022 a VÚGTK 2020

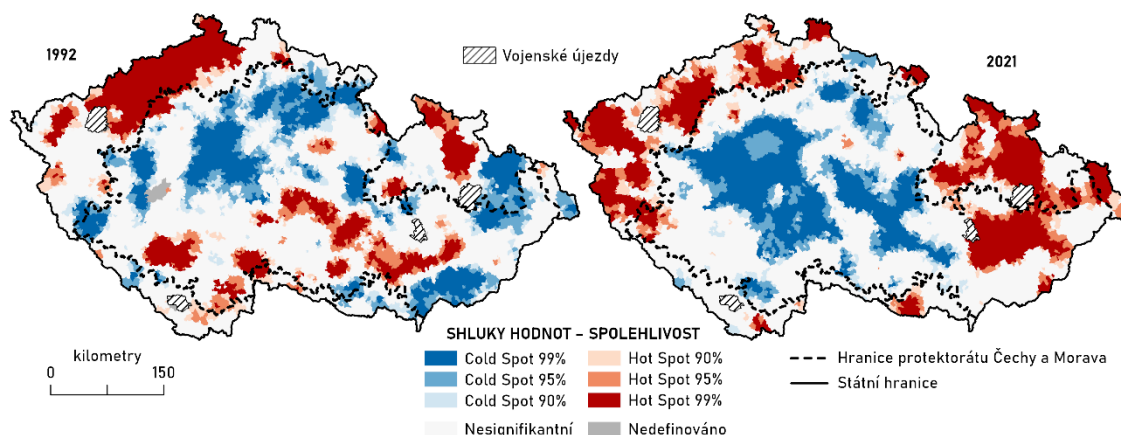
Jedním z důležitých zjištění diskuze výsledků je rozdílné zdůvodnění vysokých hodnot Cohena  $d$  ukazujících na nulovou deinstitucionalizaci hranice v jednotlivých částech hranice identifikovaných kontinuálním přístupem k vizualizaci fantomové hranice, které jsou znázorněny na obrázku 21 (a, b, c). Jako jedna z hlavních determinant prostorové heterogenity efektu sudetoněmecké hranice se ukazuje regionální nerovnoměrnost působení pozdějších konvergenčních a divergenčních mechanismů překreslujících prostorový vzorec struktur obyvatelstva vzniklý poválečnými přesuny obyvatelstva. Významný výsledný proces těchto mechanismů ovlivňující prostorový vzorec vybraných indikátorů představuje přitom především vnitřní migrace, jež stojí za rozšiřováním metropolitních areálů v čele s Prahou nebo vznikem vnitřních periferií při krajských hranicích. Zejména v západních Čechách (obrázek 21b) sehrává důležitou roli také rozdílný historický kontext sahající až do předválečného Československa, kdy začal region ve srovnání se zbytkem republiky v různých ohledech pomalu zaostávat (Korčák 1929, Houžvička 2015). Obecně z hodnocení prostorové heterogenity naproti tomu vyplývá, že regionální rozdíly dlouhodobých dopadů poválečných přesunů obyvatelstva korelují s kvantitativní úspěšností procesu dosídlení jen minimálně. Jako významnější vysvětlující proměnná se na negativním příkladu Svitavska (obrázek 21c) jeví kvalitativní nahrazení vysídlených Němců v dosídlovacím procesu, ať už z hlediska ekonomické aktivity, kvalifikace pro výkon povolání, vzdělání nebo sociálního statusu nově přistěhovalých obyvatel.

Zaměření analýzy na dlouhodobý vývoj míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice a s tím související koncentrace primárně na data vycházející ze sčítání zamezuje detailnějšímu zohlednění aktuálních témat hýbajících společnostmi. V posledních letech přitom bylo možné

ve společnosti zaznamenat řadu procesů, které proměnily prostorový vzorec vybraných indikátorů vstupujících do analýzy přesně v souladu s definicí divergenčního mechanismu, jehož působení na regionální rozdíly je kumulativní povahy (Hampl, Blažek, Žižalová 2008).

Jedním z nich je role „rozdělené společnosti“ jako termínu, který se často používá v médiích v souvislosti s výsledky voleb jako nejjednoduššího ukazatele hodnotové orientace obyvatel, přičemž za zdroj polarizace se uvádí právě rozdíly mezi Sudety a vnitrozemím. Prostorovou štěpnou linii bývalé protektorátní hranice použili v mediálním prostoru při interpretaci územní diferenciaci podpory politických stran v parlamentních volbách například Mihalco a Růžička (2014) nebo Rod (2021). Jak uvádí Pileček a Kostecký (2021), společnost je z hlediska volebního chování polarizovaná nejen demograficky ve smyslu střetu starší a mladší generace, ale také geograficky. Prostorová souvislost se sudetoněmeckou hranicí je zřejmá i z hot-spot analýzy podílu hlasů pro pravicové nativistické strany v parlamentních volbách 1992 a 2021, jak je ukázáno na obrázku 22.

**Obr. 22 – Hot Spot analýza podílu hlasů pro nativistické strany v parlamentních volbách 1992 a 2021**



**Poznámka:** viz obrázek 8

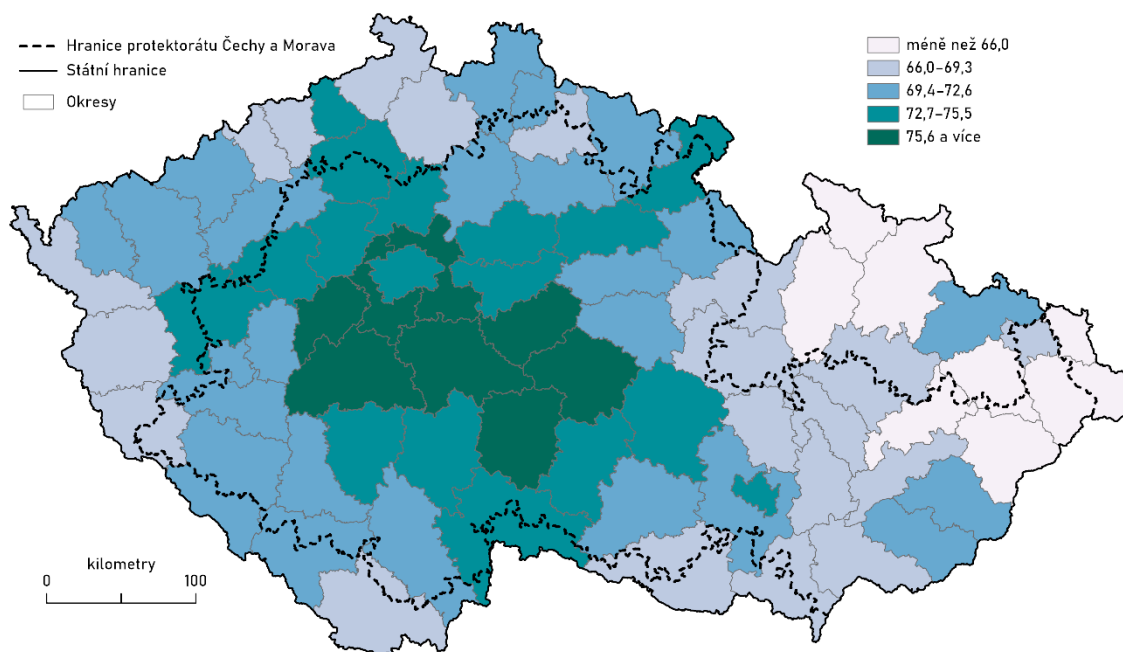
**Zdroj:** ČSÚ 2021c; RSO 2022; Korčák, Netrdová 2022; Suchánek 2023

Efekt hranice je patrný jak z volebního zisku Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa Miroslava Sládka v roce 1992, tak voličské podpory Svobody přímé demokracie v posledních sněmovních volbách v roce 2021, které Suchánek a Hasman (2023) shodně označují jako populistické strany radikální pravice. Prostorové shluky vysokých hodnot se v obou případech soustředí za sudetoněmeckou hranicí směrem do Sudet (viz obrázek 22), kde pravděpodobně zastupují protestní hlasy tamních nespokojených občanů i v reakci na zdejší ne zcela úspěšnou ekonomickou transformaci v 90. letech 20. století (Suchánek, Hasman 2023). V odborné literatuře se v této souvislosti v demokratickém světě používá termín tzv. „opomenutých míst“ (*left behind places*), které lze charakterizovat jako ekonomicky zaostávající a upadající regiony se sociálními problémy, nedostatkem investic nebo špatnou kvalitou infrastruktury, vyznačující se v reakci na to právě i pocity křivdy a kolektivního ohrožení tamních obyvatel vedoucí k jejich silnější podpoře antisystémových stran (Rodríguez-Pose 2018; Pike a kol. 2023). Nízké hodnoty se naproti tomu shlukují v okolí Prahy a navázaných rozvojových osách, kde naopak uspěly strany stávající vládní koalice (Pileček, Kostecký 2021). V kontextu

druhého kola prezidentských voleb v roce 2023, které je k polarizaci voličů vzhledem k výběru ze dvou kandidátů ještě náchylnější, rozdělenou společnost zmiňují například Dobiašovský (2023) či Machová (2023).

Rozdělenou společnost, i když v jiné dimenzi, dokládá také míra proočkování obyvatel proti onemocnění COVID-19 (obrázek 23). Přestože jsou data z důvodu jejich nedostupnosti na úrovni obcí zobrazena na řádovostně vyšší okresní úrovni a není tak možné sledovat signifikantní změnu přímo na hranici, je z kartogramu dichotomie mezi Sudety a vnitrozemím patrná. Zatímco ve vnitrozemských okresech a především v okolí hlavního města byla ochota naočkovat se více než 75%, v okresech územně spadajících do Sudet nedosahovala míra proočkování často ani 70 %. Ještě výrazněji je v tomto případě však společnost polarizovaná mezi Čechy a Moravu.

**Obr. 23 – Proočkování obyvatel proti nemoci COVID-19 (%) v populaci nad 18 let k 1. 1. 2022 na úrovni okresů**



**Poznámka:** Hranice protektorátu Čechy a Morava je vymezena v administrativním členění na úrovni obcí platném k SLDB 2021 podle většinového podílu německé národnosti při sčítání 1930 (viz kapitola 4). Kartografické zobrazení je v souřadnicovém systému WGS 84.

**Zdroj:** ISIN 2023

V kontextu diskuze nad rozdělenou společností je vhodné vzít v potaz také význam různých společenských krizí při její polarizaci. V nedávné době jsme totiž mohli v Česku zaznamenat hned čtyři krize, které mohly obyvatele různým způsobem znejistit a sehrát tak určitou roli v konvergenci, nebo naopak divergenci mezi regiony. Chronologicky se jednalo o globální ekonomickou krizi s počátkem v roce 2008, evropskou migrační krizi datovanou k roku 2015, zdravotní krizi způsobenou onemocněním COVID-19 a následnou související ekonomickou krizi spojenou mimo jiné s invazí ruských vojsk na Ukrajinu v roce 2022. S přihlédnutím ke konceptu opomenutých míst (Rodríguez-Pose 2018; Pike a kol. 2023) by bylo možné očekávat, že pocity křivdy a individuálního i kolektivního ohrožení se v periferních regionech v nouzi ještě prohloubí,

Zatímco jádrové regiony budou odolnější, a krize tak společnost ještě více rozdělí. To potvrdili v případě té zdravotní z krize z roku 2020 například Ohno, Dzúrová a Smejkal (2023), když označují sociální faktor vzdělanosti za jeden z hlavních prediktorů incidence COVID-19. Divergence v době krize nicméně nemusí být pravidlem, jak ostatně ukazují Blažek a Netrdová (2012a) na příkladu globální ekonomické krize v roce 2008, ve které podle nich dochází k tzv. „konvergenci v mizérii“, tedy sblížení regionů v kvalitativně horších charakteristikách. K zobecnění závěrů o efektu společenských krizí na regionální rozdíly a zprostředkovaně i na souvislost sudetoněmecké hranice se sociálně-prostorovou diferenciací, by tak byla potřeba rozsáhlejší studie porovnávací efekt zmíněných krizí.

Fantomová hranice ve většině případů představuje překážku pro regionální rozvoj ve svém okolí, o čemž svědčí i její výše zmíněná negativní úloha při polarizaci společnosti. V návaznosti na teoretickou část a výsledky analýzy mapující oblasti, jež disponují zkušenostmi s úspěšným procesem deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice (21d, 21e, 21f), je možné sestavit návrh možného řešení problémů, které s přetrvávající existencí fantomové hranice souvisí. Je třeba přiznat, že nastavení regionální politiky vyžadovalo v těchto regionech, které slouží jako zdroj inspirace, bezpochyby komplexnější pojetí s ohledem na konkrétní místní specifika v dané lokalitě. Odkazu minulosti se regiony pravděpodobně zbavily často jen nevědomky, aniž by byl proces deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice explicitně stanoven a formulován jako jeden z cílů regionální strategie. Přesto vědomí sudetoněmecké hranice jako jednoho z primárních faktorů současné sociogeografické organizace společnosti představuje v nejvíce postižených regionech identifikovaných analýzou (obrázek 21a, 21b, 21c) potenciál pro vymanění se ze stabilizovaného lock-in stavu, který dlouhodobě reprodukuje jejich periferní status. Nastavení regionální politiky tím může nabýt komplexnější povahy, protože regiony nemusí i bez tohoto vědomí jinak evidentní problémy související s dopady odsunu Němců a následného znovuosidlování oblasti řešit každý zvlášť, ale věnovat se jim jako celku. Učit se přitom mohou právě od regionů, kde je již proces deinstitucionalizace v pokročilé fázi (21d, 21e, 21f), a fantomová hranice zde regionální rozvoj nebrzdí. Možné přístupy, jak podpořit rozvoj v regionech Sudet, a tedy umožnit deinstitucionalizaci hranice a zmírnit sílu fantomové hranice, jsou nastíněny v dalších odstavcích.

Zatímco v předválečném Československu stála za procesem institucionalizace silná regionální veřejnost vedená zřetelně rozpoznatelnými regionálními aktéry, po odsunu německé části obyvatelstva začal být obraz regionu utvářen zvnějšku, což koresponduje s definicí percepčního regionu (Marek 2020) nebo členěním obrazů regionu dle Paasiho (1986). O určující roli narativu situovaném primárně mimo region, který dlouhodobě vytváří a reprodukuje obraz regionu, lze při vysvětlení přetrvávající existence fantomové hranice usuzovat i vzhledem k mediálnímu diskurzu Sudet. Jak dokládá například Osoba (2017), se symbolickým tvarem Sudet reprezentovaným primárně skrze název regionu, se ve společnosti stále pojí výrazné negativní konotace. Také Bogdova a Siwek (2007) na základě kvalitativního šetření uvádějí, že Sudety zůstávají u respondentů v jejich mentální mapě Česka dodnes, i když například o poznání méně než historické země. Pokud bychom hodnotili proces deinstitucionalizace optikou Semiana (2016), dospěli bychom tak pravděpodobně k závěru, že zániku sudetoněmecké hranice brání

především dominantní postavení vnímané vrstvy regionu Sudet, tedy míra ukotvení regionu v regionálním vědomí společnosti. Pro postižené regiony to znamená zejména výzvu proměnit jejich obraz a veřejný diskurz, který je primárně utvářen vně těchto regionů.

V této souvislosti představuje další možnost rozvoje sledovaných regionů multiplikační efekt cestovního ruchu, na jehož skrytý potenciál upozorňují v Sudetech v souvislosti s proměnou funkce četných objektů druhého bydlení Fialová a Vágner (2005). Zaměření ekonomiky výhradně na turismus s sebou nicméně přináší řadu rizik, protože v případě zanedbání otázek týkajících se institucionálního prostředí se většina předpokládaných pozitivních účinků na vnější obraz regionu nebo podnikatelskou aktivitu s největší pravděpodobností nedostaví. S cestovním ruchem se pojí také riziko umělého přežívání sídla téměř bez trvale bydlícího obyvatelstva (Fialová, Vágner 2005), adaptace místní kultury na požadavky turistů nebo upřednostňování potřeb návštěvníků destinace na úkor každodenních potřeb a životního stylu rezidentů.

Pro zmírnění dlouhodobých dopadů šoku způsobeném poválečnými přesuny obyvatelstva je v souladu s konceptem path-dependency nutné na exogenní šok navázat také šokem iniciovaným zevnitř regionu. V kontextu Sudet je nutnost endogenního otřesu ještě znásobená, protože k obnovení institucionálního prostředí narušeném poválečnými přesuny obyvatelstva je vnitřní impuls nezbytný (Korčák, Netrdová 2022). Takový endogenní otřes úzce souvisí s rolí vůdčích osobností v regionu (viz např. Sotarauta 2002), kteří mobilizují místní kapitál a dokáží identifikovat komparativní výhody regionu vůči jeho okolí. Příkladem může být například efektivní fungování regionálního inovačního centra v Moravskoslezském kraji s výraznou osobou Pavla Csanka nebo podobný příběh Jihočeského inovačního centra pod dlouholetým vedením Jiřího Hudečka. Může se také jednat o jeden z důvodů, proč se v kontrastu vůči třem diskutovaným částem hranice s nejvýraznějším efektem fantomové hranice na regionální rozdíly (obrázek 21a, 21b, 21c) projevila vysoká míra deinstitucionalizace zejména právě v úsecích sudetoněmecké hranice na Moravě a ve Slezsku (obrázek 21e, 21f).

Jak už bylo zmíněno, téměř kompletní výměna obyvatelstva zapříčinila v Sudetech zpřetrhání společenských i ekonomických vazeb v území a rozklad institucionálního prostředí, které je základem pro fungující regionální rozvoj. Jádrem institucionálních teorií regionálního rozvoje zabývajících se podmínkami pro spolupráci regionálních aktérů v dané lokalitě je koncept regionálních inovačních systémů (RIS) prosazovaný původně Cookem (1998). Pro účely interpretace prostorových vzorců v okolí bývalé protektorátní hranice jsou nicméně vhodnější pozdější navazující teorie, jež se vymezují vůči téměř výhradnímu zaměření na úspěšné a ekonomicky vyspělé regiony a upozorňují, že v nejadrových regionech teorie přestávají platit. V reakci na tuto kritiku prvotních teorií RIS operují Isaksen (2001) nebo Tödtling a Trippel (2005) se třemi typy nedokonalých RIS, u nichž se nastavení regionální politiky oproti klasickým RIS z důvodů různých překážek liší. Snahou by přitom mělo být dosáhnout úrovně fungujícího a vyvinutého RIS, a proto nejdříve překonat překážky, které tomu zabraňují. Dva z nedokonalých RIS jsou typické právě i pro české pohraniční regiony postižené odsunem Němců po roce 1945, přičemž některé části lze charakterizovat i skrze průnik obou těchto typů. Prvním je „organizačně tenký“ RIS, v němž schází některé z důležitých institucí znalostní základny, ať už těch znalostí vytvářejících nebo těch, které je ekonomicky zhodnocují. Patrné je to například při identifikaci

tamních aktérů regionálního rozvoje skrze koncept trojitě šroubovice (Etzkowitz, Leydesdorff 2000), když většina pohraničních regionů nedisponuje dostatečnou kvalitou tří základních pilířů šroubovice – regionální vlády, místních firem a akademické sféry, natož aby mezi nimi docházelo k intenzivnější spolupráci. Regionální politika by se v tomto případě měla zaměřit primárně na cílenou podporu těch částí šroubovice, které v regionu buď schází, nebo nedosahují potřebné kvality. Druhým typem nedokonalého RIS charakteristického i pro české pohraničí, je „locked-in“ RIS příznačný pro nemetropolitní vysoce industrializované regiony, ve kterých došlo v souladu s konceptem path-dependency ke konzervaci tamní nevýhodně složené odvětvové struktury (Blažek, Uhlíř 2020). Jedná se například o některé oblasti severozápadních Čech, kterým se věnuje Glassheim (2006), když v této souvislosti poukazuje na dopady centrálně plánované ekonomiky za socialismu. „Závislost na ušlé cestě“ se v jejich případě však nemusí projevat pouze skrze vazbu na určité ekonomické odvětví, ale také prostřednictvím výše diskutovaného diskurzu dominantního v české společnosti, který ze Sudet i vlivem špatného mediálního obrazu nevytváří atraktivní destinaci pro bydlení a nepřispívá ani k přilákání investic ze zahraničí (Korčák, Netrdová 2022).

V neposlední řadě je třeba zmínit potenciál regionálního rozvoje v podobě přeshraniční spolupráce, jež představuje pro pohraniční sudetské regiony významnou komparativní výhodu oproti těm vnitrozemským. Ve svých publikacích se jí věnuje řada autorů (Houžvička 2015; Houžvička, Novotný, eds. 2007; Zich 2007; Chilla a kol. 2018; Fráně a kol. 2020), shodují se nicméně na tom, že v nejdělsím úseku státní hranice s Německem je úspěch spolupráce podmíněn vyřešením sudetské otázky a opětovnou reflexí událostí spojených s odsunem českých Němců po 2. světové válce. Z pravidelných průzkumů Centra pro výzkum veřejného mínění bohužel vyplývá, že i více než 70 let po odsunu Němců existuje široké spektrum názorů, zda byl odsun spravedlivý (Spurný 2019). Zajímavá výměna názorů se v této souvislosti rozvířila mezi Glassheima (2016) a Houžvičkou (2015), kdy první jmenovaný navrhuje při popisu historických událostí namísto naturalizace kategorií Čech a Němec mluvit o „nacionalistech“ a „národně indiferentních“, zatímco druhý je ve své souhrnné publikaci vnímá skrze tradiční perspektivu jako dvě odlišná a vylučná etnika. Často zmiňovaným aktérem, který disponuje velkými prostředky k urovnání stále živého konfliktu, je Evropská unie, která dlouhodobě označuje přeshraniční spolupráci i s odkazem na politiku hospodářské soudržnosti nebo fungování schengenského prostoru jako jedno ze svých nejdůležitějších posláních.

## Závěr

Sudetoněmecká hranice sice není zřetelně viditelnou fyzickou bariérou v území jako jsou vodní toky, ploty a zdi, dopravní tepny nebo státní hranice, kvantitativní analýza tvrdých dat provedená v diplomové práci však prokázala její existenci a souvislost se sociálně-prostorovou diferenciací Česka, a to i více než 70 let po jejím oficiálním zániku. Na základě rozboru míry deinstitucionalizace sudetoněmecké hranice ji proto můžeme v souladu s Hirschhausen (2017) konceptualizovat jako fantomovou hranici, která i přes svoji reliktní povahu dodnes svým způsobem vytváří zlom v území a reprodukuje regionální rozdíly. Výzkum tak navázal na závěry dřívějších studií (Šimon 2015; Korčák 2021; Korčák, Netrdová 2022), když potvrdil význam odsunu Němců a následného dosidlování pohraničí jako tzv. primárního faktoru sociálně-prostorové diferenciace Česka i k poslednímu cenzu v roce 2021.

Hlubší analýza však ukazuje, že takový závěr by byl příliš zjednodušující a na celý proces je třeba nahlížet v širších souvislostech, protože velikost účinku závisí mimo jiné na zvoleném indikátoru zastupujícím vybrané struktury obyvatelstva. Z výsledků přitom vyplývá překvapivý závěr vypovídající nejen o rozdílné intenzitě efektu hranice na regionální rozdíly v závislosti na zvoleném indikátoru, ale i o odlišném vývojovém trendu dle sledované struktury obyvatelstva. Není proto ani možná jednoduchá generalizace, zda s postupem času dochází k deinstitucionalizaci hranice, nebo naopak reprodukci či zesilování jejího efektu na regionální rozdíly. Jednoznačný pokles velikosti účinku byl od počátku sledovaného období registrován z hlediska indikátoru demografické struktury obyvatelstva (průměrný věk) a souhrnného indikátoru konceptu sociální stability (stabilita obyvatelstva). Naproti tomu signifikantní změna na hranici z pohledu indikátoru konceptu lidského kapitálu (školní docházka) zaznamenala od roku 1980 konstantní nárůst věcné významnosti. Povaha fantomové hranice se tak v čase proměňuje, když její dříve převážně demografický charakter začal být s postupem času poháněn spíše regionálními rozdíly v sociálních a ekonomických strukturách obyvatelstva (viz obrázek 13). Demografickou skladbu obyvatelstva ovlivnila nucená migrace ihned, avšak signifikantní změna na sudetoněmecké hranici se pomalu stírá. Naproti tomu sociální a ekonomické rozdíly se projeví až s postupem času, ale nově přichodící obyvatelstvo bez hlubší citové vazby k území, jež podstatným způsobem proměnilo tamní regionální struktury obyvatelstva, je stále reprodukuje, nebo dokonce zesiluje.

Efekt sudetoněmecké hranice na regionální rozdíly se liší i v jednotlivých historických segmentech a hraničních částech (viz kapitola 5.3), čímž se potvrdil předpoklad prostorové heterogenity hranice, která netvoří homogenní liniový prvek. Inovativní metodologický postup



založený na kombinaci kontinuálního a diskrétního přístupu k analýze a vizualizaci fantomové hranice se ukázal jako opodstatněný, protože každý z těchto přístupů přináší jiná zjištění. Výhodou kontinuálního přístupu je možnost identifikace specifických úseků hranice s ohledem na nerovnoměrnou velikost účinku, jež mohou jinak zůstat především kvůli vyrovnání extrémů při analýze delších segmentů skryté (obrázek 21). Zatímco v severozápadních Čechách na čtyřmezí krajských hranic, ve výběžku lemujícím region Svitavska nebo v hraničním segmentu podél historické provincie Šumavské župy zůstává míra deinstitucionalizace nulová, především na jižní Moravě nebo v okolí Ostravy se již nachází ve velmi pokročilém stádiu.

Diskrétní přístup naproti tomu umožňuje porovnat efekt hranice v předem vymezených segmentech a potvrdit tak některé teoretické předpoklady založené na odlišných historických nebo prostorových souvislostech. Obdobným způsobem, jakým byla zkoumána souvislost s historickými německými provinciemi, by bylo možné rozdělit hranici například podle stávající administrativní struktury a namísto historického kontextu zohledňovat schopnosti regionálních aktérů vypořádat se s odkazem minulosti.

Fantomová hranice obvykle brání regionálnímu rozvoji ve svém okolí, o čemž svědčí i její role při polarizaci společnosti. Úspěch procesu její deinstitucionalizace přitom závisí na jejím vymizení z regionálního povědomí (Zimmerbauer, Paasi 2013; Zimmerbauer, Riukulehto, Suutari 2017). Ačkoli toto nelze z prezentovaných výsledků založených na kvantitativní analýze sekundárních dat vyčíst, jedná se o zásadní první krok širšího výzkumu zaměřeného na to, jak lidé zjištěnou fantomovou hranici skutečně vnímají. Kvantitativní výsledky nám poskytují nové hypotézy, které lze ověřit v navazujícím kvalitativním výzkumu. Lze také předpokládat, že podobně jako u zemské hranice Čech a Moravy (Chalupa 2015) by v případě kvalitativního šetření bylo pro obyvatele žijící v jejím okolí složité přesně zaznamenat její průběh. Současně by však každá taková studie měla mít na paměti, že neuvážené poukazování na existenci hranice by mohlo nechtěně přispět k jejímu zakotvení v regionálním povědomí a způsobit tak některé možná opačné účinky, než o které původně usilovala. Přesná identifikace a kvantifikace problému fantomové hranice prostřednictvím navrženého inovativního metodologického přístupu je nicméně důležitým podnětem pro správné nastavení regionální politiky.

Široké možnosti navazujícího výzkumu představuje i porovnání situace s Polskem nebo Jižním Tyrolskem na severu Itálie, kde se také stali Němci po 1. světové válce národnostní menšinou v rámci nově vymezených státních hranic. Zatímco v Polsku měly poválečné přesuny obyvatelstva podobné parametry jako v Česku (Zarycki 2015), i když průběh procesu dosídlování byl odlišný, v Jižním Tyrolsku k vysídlení Němců prakticky nedošlo (Weigend 1950) a dodnes zde tak většina obyvatel mluví německy. Aplikací stejné metodiky na tyto regiony by prezentované závěry získaly pevnější oporu pro případné zobecnění v širším kontextu.

## Seznam použité literatury

### Odborné publikace

- ARIELI, T. (2012): Borders of Peace in Policy and Practice: National and Local Perspectives of Israel-Jordan Border Management. *Geopolitics*, 17, 3, 658–680.
- BERG, L. (2009): Discourse Analysis. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier Science, Amsterdam, 215–220.
- BERNARD, J. (2012): Prostorové vzorce rozvinutosti venkovských obcí Česka. *Geografie*, 117, 1, 72–94.
- BERNARD, J., ŠIMON, M. (2017): Vnitřní periferie v Česku: Multidimenzionalita sociálního vyloučení ve venkovských oblastech. *Sociologický časopis / Czech Sociological review*, 53, 1, 3–28.
- BLAŽEK, J., NETRDOVÁ, P. (2009): Can development axes be identified by socio-economic variables? The case of Czechia. *Geografie*, 114, 4, 245–262.
- BLAŽEK, J., NETRDOVÁ, P. (2012a): Regional unemployment impacts of the global financial crisis in the new member states of the EU in Central and Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies*, 19, 1, 42–61.
- BLAŽEK, J., NETRDOVÁ, P. (2012b): Aktuální tendence lokální diferenciaci vybraných socioekonomických jevů v Česku: směřuje vývoj k větší mozaikovitosti prostorového uspořádání? *Geografie*, 117, 3, 266–288.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2020): *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, implikace*. Karolinum, Praha.
- BOGDOVA, K., SIWEK, T. (2007): České kulturně-historické regiony ve vědomí svých obyvatel. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 43, 5, 1039–1053.
- BRABEC, T. (2022): *Populační vývoj a sociální struktura obyvatel Prahy v kontextu evropských měst*. Institut plánování a rozvoje hlavního města Prahy, Praha.
- BROKLOVÁ, E. (1998): Opinions of German Activist Parties in Czechoslovakia 1918–1938. *Czech Sociological Review*, 6, 2, 187–204.

- CALHOUN, C. (1993): Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology*, 19, 211–239.
- COHEN, J. (1988): *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. Second Edition. New York, Lawrence Erlbaum Associates.
- COOKE, P. (1998): Introduction. Origins of the Concept. In: Braczyk, H-J., Cooke, P., Heidenreich, M. (eds.). *Regional Innovation Systems*. UCL Press, London.
- COOPER, A., PERKINS, C. (2012): Borders and status-functions: An institutional approach to the study of borders. *European Journal of Social Theory*, 15, 1, 55–71.
- DANĚK, P. (2000): Existuje politická kultura českého pohraničí? *Geografie*, 105, 1, 50–62.
- DOBIAŠOVSKÝ, Z. (2023): Nejsou Sudety jako Sudety. Kde a proč těžil hlasy Babiš. *Echo24.cz*, <https://echo24.cz/a/Hbbrz/zpravy-domaci-volby-prezident-babis-sudety-exekuce-chudoba-pavel> (cit. 11. 7. 2023).
- ETZKOWITZ, H., LEYDESDORFF, L. (2000): The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university – industry – government relations. *Research Policy*, 29, 2, 109–123.
- FIALOVÁ, D., VÁGNER, J. (2005): Druhé bydlení v periferních oblastech. In: Novotná, M. (ed.): *Problémy periferních oblastí. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, Praha*, 74–80.
- FIALOVÁ, L. a kol. (1996): *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Mladá fronta, Praha.
- FIALOVÁ, L., ŠPROCHA, B. (2018): The Population of Czechia and Slovakia in 1918–1945. *Demografie*, 60, 4, 161–183.
- FRÁNĚ, L., KNÝ, D., MÜLLER, K. B., FLEISSNER, K. (2020): Přeshraniční spolupráce v trilaterálních euroregionech Nisa a Šumava z perspektivy starostů a starostek. *Geografie*, 125, 2, 243–269.
- GETIS, A., ORD, J. K. (1992): The Analysis of Spatial Association by Use of Distance Statistics. *Geographical Analysis*, 24, 3, 189–206.
- GLASSHEIM, E. (2000): National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945. *Central European History*, 33, 4, 463–486.
- GLASSHEIM, E. (2006): Ethnic cleansing, communism, and environmental devastation in Czechoslovakia's Borderlands, 1945–1989. *The Journal of Modern History*, 78, 1, 65–92.
- GLASSHEIM, E. (2016): Book review: "Czechs and Germans, 1848–2004: The Sudeten Question and the Transformation of Central Europe". By Václav Houžvička. *Central European History*, 49, 2, 272–274.
- GUZI, M., HUBER, P., MIKULA, Š. (2021): The long-term impact of the resettlement of the Sudetenland on residential migration. *Journal of Urban Economics*, 126, 103385.
- HAMPL, M., MÜLLER, J. (1998): Jsou obce v České republice příliš malé? *Geografie – sborník České geografické společnosti*, 103, 1, 1–12.

- HAMPL, M. (2000): Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. *Geografie*, 105, 3, 241–254.
- HAMPL, M. (2007): Regionální diferenciace současného socioekonomického vývoje v České republice. *Sociologický časopis / Czech Sociological review*, 43, 5, 889–910.
- HAMPL, M., BLAŽEK, J., ŽÍŽALOVÁ, P. (2008): Faktory – mechanismy – procesy v regionálním vývoji: aplikace konceptu kritického realizmu. *Ekonomický časopis*, 56, 7, 696–711.
- HAMPL, M. (2010): Regionální diferenciace společnosti: obecné typy vývojových procesů. *Geografie*, 115, 1, 1–20.
- HAVLÍČEK, T. (2020): Relict Borders as Present Social-Cultural Divides in Czechia: An Example of Religious Landscape. In: Fuerst-Bjeliš, B., Leimgruber, W. (eds.): *Globalization, Marginalization and Conflict: Political, economic and social processes*. Springer, Cham, 65–74.
- HENDL, J. (2004): Přehled statistických metod zpracování dat. Portál, Praha.
- HIRSCHHAUSEN, B. von (2017): The heuristic interest of the concept of “phantom borders” in the understanding of cultural regionalization. *L’Espace géographique*, 46, 2, 106–125.
- HIRSCHHAUSEN, B. von; GRANDITS, H., KRAFT, C., MÜLLER, D., SERRIER, T. (2019): Phantom Borders in Eastern Europe: A New Concept for Regional Research. *Slavic Review*, 78, 2, 368–389.
- HOUŽVIČKA, V., NOVOTNÝ L., eds. (2007): Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí. Sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství. Sociologický ústav AV ČR, Ústí nad Labem.
- HOUŽVIČKA, V. (2015): *Czechs and Germans, 1848–2004: The Sudeten Question and the Transformation of Central Europe*. Karolinum, Praha.
- CHALUPA, J. (2015): Historickogeografická česko-moravská zemská hranice: rekonstrukce, percepce, významy. Diplomová práce. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- CHILLA, T., FRÁNĚ, L., SIELKER, F., WEBER, J. (2018): Grenzüberschreitende Regionalentwicklung an der bayerisch-tschechischen Grenze – die Suche nach den ‚richtigen‘ Kooperationsformen. In: Chilla, T., Sielker, F. (eds.): *Grenzüberschreitende Entwicklung Bayerns. Dynamik in der Kooperation – Potenziale der Verflechtung*. ARL, Hannover, 72–89.
- CHROMÝ, P. (2000): Historickogeografické aspekty vymezení pohraničí jako součást geografické analýzy. *Geografie*, 105, 1, 63–67.
- CHROMÝ, P. (2004): Historickogeografický pohled na české pohraničí. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol. (eds.), *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?* Academia, Praha, 33–44.
- CHROMÝ, P., KUČEROVÁ, S., KUČERA, Z. (2009): Regional Identity, Contemporary and Historical Regions and the Issue of Relict Borders – The Case of Czechia. *Region and regionalism*, 9, 2, 9–19.

- CHROMÝ, P., SKÁLA, J. (2010): Kulturněgeografické aspekty rozvoje příhraničních periferií: analýza vybraných složek územní identity obyvatelstva Sušicka. *Geografie*, 115, 2, 223–246.
- ISAKSEN, A. (2001): Building regional innovation systems: is endogenous industrial development possible in the global economy? *Canadian Journal of Regional Science*, 24, 1, 101–120.
- JANČÁK, V., CHROMÝ, P., MARADA, M., HAVLÍČEK, T., VONDRÁČKOVÁ, P. (2010): Sociální kapitál jako faktor rozvoje periferních oblastí: analýza vybraných složek sociálního kapitálu v typově odlišných periferiích Česka. *Geografie*, 115, 2, 207–222.
- JELEČEK, L. (2000): Územněsprávní reformy v Česku v letech 1848–2000. *Geografické rozhledy*, 9, 5, 136–137.
- KASTNER, Q. (1996): Osidlování českého pohraničí od května 1945. Sociologický ústav AV ČR, Praha.
- KÁČEROVÁ, M., ONDAČKOVÁ, J., MLÁDEK, J. (2013): Contribution of population processes to population ageing: A comparison of the Czech and Slovak republics. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Geographica*, 44, 1, 27–43.
- KORČÁK, J. (1929): Vylidňování jižních Čech: studie demografická. Spolek péče o blaho venkova, Praha.
- KORČÁK, M. (2021): Dlouhodobý efekt bývalé sudetoněmecké hranice na objektivní kvalitu života v jejím okolí. Bakalářská práce. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- KORČÁK, M., NETRDOVÁ, P. (2022): Historická hranice Sudet a současná sociálně-prostorová diferenciacie Česka: kvantitativní pohled na dlouhodobý dopad institucionálních změn. *Geografie*, 127, 4, 365–390.
- KOUBA, K. (2007): Prostorová analýza českého stranického systému: Institucionalizace prostorové režimy. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 43, 5, 1017–1037.
- KUBEŠ, J., KRAFT, S. (2011): Periferní oblasti jižních Čech a jejich sociálně populační stabilita. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 47, 4, 805–829.
- KUČERA, Z. (2007): Zanikání sídel v pohraničí Čech po roce 1945 – základní analýza. *Historická geografie*, 34, 317–334.
- LÖW, M., WEIDENHAUS, G. (2017): Borders that relate: Conceptualizing boundaries in relational space. *Current Sociology*, 65, 4, 553–570.
- MACHOVÁ, M. (2023): Bída začala odsunem Němců. Sudety zachrání jen zvýhodnění proti jiným krajům. Seznam zprávy, <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/volby-prezidentske-bida-zacala-odsunem-nemcu-sudety-zachrani-jen-zvyhodneni-proti-jinym-krajum-224957> (cit. 11. 7. 2023).
- MARCUSE, P. (2009): Spatial Justice: Derivative but causal of social injustice. *Justicespatiale | spatialjustice*, <https://www.jssj.org/article/la-justice-spatiale-a-la-fois-resultante-et-cause-de-linjustice-sociale/> (cit. 6. 12. 2020).

- MAREK, P. (2015): Vnímání reliktní hranice na příkladu severní části česko-moravské zemské hranice. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Brno.
- MAREK, P. (2020): Region coby sociální konstrukt a kritická diskuze Paasiho konceptualizace regionální identity. *Geografie*, 125, 1, 47–68.
- MAREK, P. (2022): Transformace regionální identity v Česku: Případová studie částečně deinstitucionalizovaných Čech a Moravy pohledem obyvatel česko-moravského pomezí. *Geografie*, 127, 3, 271–297.
- MARTIN, R. (1997): Regional Unemployment Disparities and Their Dynamics. *Regional Studies*, 31, 237–252.
- MARTIN, R. (2010): Roepke lecture in economic geography – Rethinking regional path dependence: beyond lock-in to evolution. *Economic Geography* 86, 1, 1–27.
- MASSEY, D. (1993): Power-geometry and a progressive sense of place. In: Bird, J., Curtis, B., Putnam, T., Robertson, G., Tickner, L. (eds.): *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*. Routledge, London, 59–69.
- MATTILA, M. (2003): Why bother? Determinants of turnout in the European elections. *Electoral Studies*, 22, 3, 449–468.
- METZGER, J. (2013): Raising the Regional Leviathan: A Relational-Materialist Conceptualization of Regions-in-Becoming as Publics-in-Stabilization. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 4, 1368–1395.
- MIHALCO, Z., RŮŽIČKA, J. (2014): Česká historie ve volebních místnostech. *Hospodářské noviny*, <https://nazory.hn.cz/c1-61093790-ceska-historie-ve-volebnich-mistnostech> (cit. 11. 7. 2023).
- MILLER, D. (2003): Colonizing the Hungarian and German Border Areas during the Czechoslovak Land Reform, 1918–1938. *Austrian History Yearbook*, 34, 303–317.
- MUSIL, J., MÜLLER, J. (2008). Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44, 2, 321–348.
- NETRDOVÁ, P., NOSEK, V. (2016): Spatial Patterns of Unemployment in Central Europe: Emerging development Axes beyond the Blue Banana. *Journal of Maps*, 12, 701–706.
- NETRDOVÁ, P., NOSEK, V. (2018): Vývojové pravidelnosti a specifika geografické diferenciacie obyvatelstva a jeho struktury na úrovni obcí v Česku v transformačním období. *Geografie*, 123, 2, 225–251.
- NETRDOVÁ, P., NOSEK, V. (2020): Spatial Dimension of Unemployment: Space-Time Analysis Using Real-Time Accessibility in Czechia. *International Journal of Geo-Information*, 9, 6, 401.
- NETRDOVÁ, P., NOSEK, V., HURBÁNEK, P. (2020): Using Areal Interpolation to Deal with Differing Regional Structures in International Research. *International Journal of Geo-Information*, 9, 2, 126.

- NEWMAN, D., PAASI, A. (1998): Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*, 22, 2, 186–207.
- NEWMAN, D. (2006): The Lines that Continue to Separate Us: Borders in Our “Borderless” World. *Progress in Human Geography*, 30, 2, 143–161.
- NEWMAN, D. (2017): Borders, boundaries, and borderlands. In: Richardson, D., Castree, N., Goodchild, M., Kobayashi, A., Liu, W., Marston, R. (eds.): *The International Encyclopedia of Geography*. John Wiley & Sons, Ltd., Malden.
- NOVOSÁK, J., SEVEROVÁ, L., NOVOSÁKOVÁ, J., ŠRÉDL, K., HÁJEK, O., SPIESOVÁ, D. (2023): Long-term persistence in entrepreneurship: the case of post-socialist Czechia (1930–2011). *Regional Studies*, 57, 4, 712–721.
- OHNO, M., DZÚROVÁ, D., SMEJKAL, P. (2023): Health inequalities in post-COVID-19 outcomes among adults aged 50+ in Europe: has COVID-19 exposed divide between postcommunist countries and Western Europe? *Journal of Epidemiology and Community Health*, 77 (in print).
- ORD, J. K., GETIS, A. (1995): Local Spatial Autocorrelation Statistics: Distributional Issues and an Application. *Geographical Analysis*, 27, 4, 286–306.
- OSOBA, P. (2017): Formování symbolického tvaru regionu a odmítnutí názvu Nové Sudety. *Geografie*, 122, 3, 310–334.
- OUŘEDNÍČEK, M. (2003): Suburbanizace Prahy. *Sociologický časopis / Czech Sociological review*, 39, 2, 235–253.
- PAASI, A. (1986): The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 164, 1, 105–146.
- PAASI, A. (1991): Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life. *Environment and Planning A*, 23, 239–256.
- PERKMANN, M. (2003): Cross-Border Regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Cooperation. *European Urban and Regional studies*, 10, 2, 153–171.
- PERLÍN, R. (1999): Venkov, typologie venkovského prostoru. In: Malý, F., Viktoriová, B. (eds.): *Česká etnoekologie*. Cargo Publishers, Praha, 87–106.
- PILEČEK, R., KOSTELECKÝ, T. (2021): Parlamentní volby 2021 z geografické perspektivy. *Geografické rozhledy*, 31, 3, 4–5.
- PIKE, A., BÉAL, V., CAUCHI-DUVAL, N. a kol. (2023): ‘Left behind’ places: a geographical etymology. *Regional Studies*, 57 (in print).
- RAAGMAA, G. (2002): Regional identity in regional development and planning. *European Planning Studies*, 10, 1, 55–76.
- RADIL, S. M., PINOS, J. C., PTAK, T. (2021): Borders resurgent: towards a post-Covid-19 global border regime? *Space and Polity*, 25, 1, 132–140.

- ROD, J. (2021): V Přerubenicích triumfovaly koalice, na území bývalých Sudet ANO. Rakovnický deník, [https://rakovnicky.denik.cz/zpravy\\_region/v-prerubenicich-triumfovaly-koalice-na-uzemi-byvalych-sudet-ano-20211011.html](https://rakovnicky.denik.cz/zpravy_region/v-prerubenicich-triumfovaly-koalice-na-uzemi-byvalych-sudet-ano-20211011.html) (cit. 11. 7. 2023).
- RODRÍGUEZ-POSE, A. (2018): The revenge of the places that don't matter (and what to do about it). *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11, 1, 189–209.
- SETON-WATSON, R., W. (1938): The German Minority in Czechoslovakia. *Foreign Affairs*, 16, 4, 651–666.
- SEMIAN, M. (2016): Region in its complexity: A discussion on constructivist approaches. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 51, 2, 177–186.
- SCHAIN, M. (2019): *The border: Policy and politics in Europe and the United States*. Oxford University Press.
- SCHWARTZ, M. (2000): Refugees and expellees in the soviet zone of Germany: Political and social problems of their integration, 1945–50. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 16, 1–2, 148–174.
- SOTARAUTA, M. (2002): Leadership, Power and Influence in Regional Development: A Tentative Typology of Leaders and their Ways of Influencing. In: Sotarauta, M., Brunn, H. (eds.): *Nordic Perspectives on Process-Based Regional Development Policy*. Nordregio, Stockholm, 185–207.
- SPURNÝ, M. (2019): Občané o odsunu a Benešových dekretch – říjen 2019. CVVM, [https://cvvm.soc.cas.cz/media/com\\_form2content/documents/c2/a5067/f9/pm191212.pdf](https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a5067/f9/pm191212.pdf) (cit. 28. 4. 2021).
- STANĚK, T. (1991): *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Academia, Praha.
- SUCHÁNEK, J., HASMAN, J. (2023): Geografie nespokojenosti a odporu: časoprostorová analýza volebních výsledků populistické radikální pravice v Česku mezi lety 1992 a 2021. *Geografie*, 128, 2, 203–229.
- ŠERÝ, M. (2014): The identification of residents with their region and the continuity of sociohistorical development. *Moravian Geographical Reports*, 22, 3, 53–64.
- ŠERÝ, M., KLEMENTOVÁ, V. (2018): The regional identity of the inhabitants of regions which have experienced an interrupted continuity in their socio-historical development. A case study of Czech regions that were resettled after World War II. *Geografie*, 123, 4, 437–459.
- ŠIMON, M. (2015): Measuring phantom borders: the case of Czech/Czechoslovakian electoral geography. *Erdkunde*, 69, 2, 139–150.
- TENN, S. (2007): The Effect of Education on Voter Turnout. *Political Analysis*, 15, 4, 446–464.
- TESTA, P. (2021): The Economic Legacy of Expulsion: Lessons from Post-War Czechoslovakia. *The Economic Journal*, 131, 637, 2233–2271.
- THRIFT, N. (2006): Space. *Theory, Culture & Society*, 23, 2–3, 139–155.
- TOPINKA, J. (2005): Zapomenutý kraj: České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení. *Soudobé dějiny*, 52, 3–4, 534–585.



- TÖDTLING, F., TRIPPL, M. (2005): One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach. *Research Policy*, 34, 1203–1219.
- WEIGEND, G. (1950): Effects of Boundary Changes in the South Tyrol. *Geographical Review*, 40, 3, 364–375.
- ZARYCKI, T. (2015): Electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. *Erdkunde*, 69, 2, 107–124.
- ZIMMERBAUER, K., SUUTARI, T., SAARTENOJA, A. (2012): Resistance to the deinstitutionalization of a region: Borders, identity and activism in a municipality merger. *Geoforum*, 43, 1065–1075.
- ZIMMERBAUER, K., PAASI, A. (2013): When old and new regionalism collide: Deinstitutionalization of regions and resistance identity in municipality amalgamations. *Journal of Rural Studies*, 30, 31–40.
- ZIMMERBAUER, K., RIUKULEHTO, S., SUUTARI, T. (2017): Killing the regional leviathan? Deinstitutionalization and stickiness of regions. *International Journal of Urban and Regional Research*, 41, 4, 676–693.
- ZICH, F. (2007): Přeshraničí vlivy v českém pohraničí. Přeshraniční spolupráce v pohraničí jako evropeizace zdola? Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem.
- ZRŮSTOVÁ, P. (2012): Sociálně-ekonomické důsledky odsunu Němců na území Svitavska. Diplomová práce. Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita. Brno.
- ZRŮSTOVÁ, P., MALÝ, J. (2013): Narativní rozhovor v geografickém výzkumu českého pohraničí. In: Osman, R. (ed.): *Geografický výzkum: společnost a příroda v období krize*. Masarykova univerzita, Brno, 251–262.

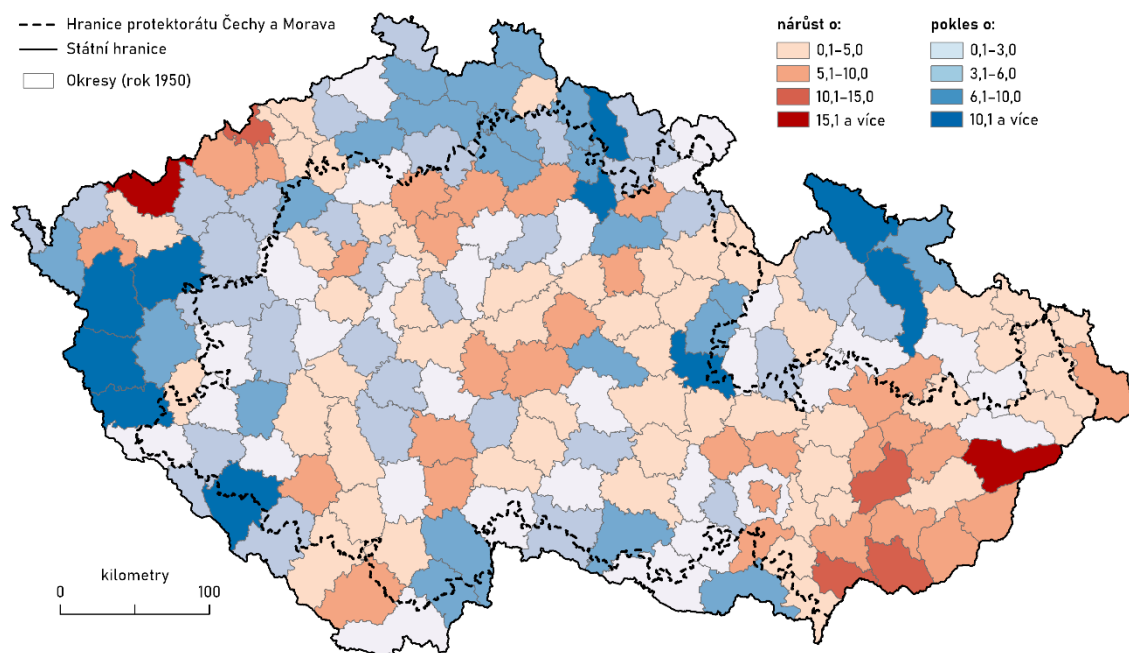
## **Statistické a datové zdroje**

- ČSÚ (1980): Výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 1980. Interní data PřF UK, Praha.
- ČSÚ (1991): Výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 1991. Interní data PřF UK, Praha.
- ČSÚ (1998): Mimořádné komunální volby 1994–1998. Český statistický úřad, Praha.
- ČSÚ (2001): Výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Interní data PřF UK, Praha.
- ČSÚ (2010): Vývoj lidských zdrojů v Libereckém kraji v letech 2000–2009: vybrané kapitoly. Český statistický úřad, Liberec, <https://www.czso.cz/csu/czso/vyvoj-lidskych-zdroju-v-libereckem-kraji-vybrane-kapitoly-2000-az-2009-p52xrenzbu> (cit. 9. 4. 2023).
- ČSÚ (2011): Výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2011. Interní data PřF UK, Praha.
- ČSÚ (2021a): Výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2021. Interní data PřF UK, Praha.
- ČSÚ (2021b): Databáze stěhování se změnou trvalého pobytu na území Česka v letech 1992–2021. Interní data PřF UK, Praha.
- ČSÚ (2021c): Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konané ve dnech 8. 10. – 9. 10. 2021. Český statistický úřad, Praha, <https://www.volby.cz/pls/ps2021/ps?xjazyk=CZ> (cit. 4. 1. 2023).

- ČSÚ (2021d): Mimořádné komunální volby 2010–2014. Český statistický úřad, Praha, [https://www.czso.cz/csu/czso/mimoradne\\_komunalni\\_volby\\_2010\\_2014](https://www.czso.cz/csu/czso/mimoradne_komunalni_volby_2010_2014) (cit. 23. 10. 2022).
- ČSÚ (2021e): Výsledky Sčítání 2021 – Vzdělání. Český statistický úřad, Praha, <https://www.czso.cz/csu/scitani2021/vzdelani> (cit. 8. 4. 2023).
- ČSÚ (2022): Projekce obyvatelstva České republiky 2018–2100. Český statistický úřad, Praha, <https://www.czso.cz/csu/czso/projekce-obyvatelstva-ceske-republiky-2018-2100> (cit. 14. 6. 2023).
- ČSÚ (2023a): Veřejná databáze. Český statistický úřad, Praha, <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=uziv-dotaz#> (cit. 11. 2. 2023).
- ČSÚ (2023b): Výsledky voleb a referend. Český statistický úřad, Praha, <https://www.volby.cz/> (cit. 23. 3. 2023).
- ČSÚ (2023c): Volby do zastupitelstev obcí konané 7. 1. 2023. Český statistický úřad, Praha, <https://www.volby.cz/pls/kv2022/kv?xjazyk=CZ&xid=1> (cit. 23. 3. 2023).
- ČSÚ (2023d): Obyvatelstvo – roční časové řady. Český statistický úřad, Praha, [https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo\\_hu](https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu) (cit. 30. 4. 2023).
- ČSÚ (2023e): Demografická ročenka krajů: 2012–2021. Český statistický úřad, Praha, <https://www.czso.cz/csu/czso/demograficka-rocenka-kraju-2012-2021> (cit. 5. 7. 2023).
- INFORMAČNÍ SYSTÉM INFEKČNÍ NEMOCI (ISIN) (2023): Vakcinace dle okresů. Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR, Praha.
- JÍCHOVÁ, J., SOUKUP, M., NEMEŠKAL, J., OUŘEDNÍČEK, M., POSPÍŠILOVÁ, L., SVOBODA, P., ŠPAČKOVÁ, P. a kol. (2014): Geodatabáze historických statistických a prostorových dat Česka ze Sčítání lidu, domů a bytů 1921–2011. Urbánní a regionální laboratoř, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha.
- RSO (2022): Registr sčítacích obvodů a budov. Český statistický úřad, Praha, [https://www.czso.cz/csu/rso/registr\\_scitacich\\_obvodu](https://www.czso.cz/csu/rso/registr_scitacich_obvodu) (cit. 23. 10. 2022).
- SUCHÁNEK, J. (2023): Nativismus a populismus v Česku z pohledu volebních výsledků. Mapový portál UNCE, <https://geo-unce.natur.cuni.cz/nativismus-a-populismus-v-cesku/> (cit. 4. 4. 2023).
- VÝZKUMNÝ ÚSTAV GEODETICKÝ, TOPOGRAFICKÝ A KARTOGRAFICKÝ (VÚGTK) (2020): Mapa Protektorátu Čech a Moravy. Virtuální mapová sbírka Chartae-Antiquae.cz, <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/55831> (cit. 21. 10. 2022).

## Přílohy

### Příloha 1 – Změna podílu ekonomicky aktivních osob zaměstnaných v sekundéru (%) na úrovni okresů mezi sčítáními 1930 a 1950



**Poznámka:** Hodnoty za soudní okresy ze sčítání 1930 jsou přepočteny do územní struktury 1950 metodou prostorového vážení (Netrdová, Nosek, Hurbánek 2020). Hranice protektorátu je vymezena v administrativním členění na úrovni obcí platném k SLDB 2021 podle většinového podílu německé národnosti při sčítání 1930 (viz kapitola 4). Kartografické zobrazení je v souřadnicovém systému World Geodetic system 1984 (WGS 84).

**Zdroj dat:** Jíková, Soukup, Nemeškal a kol. 2014; RSO 2022

Příloha 2 – Základní popisná statistika pěti syntetických indikátorů vstupujících do analýzy

	Zdůvodnění výběru	Vstupní indikátor	Výpočet vstupního indikátoru	Dostupnost dat	Zdroj dat	MIN <sup>1</sup>	MAX <sup>1</sup>	Medián <sup>1</sup>
						MIN <sup>2</sup>	MAX <sup>2</sup>	Medián <sup>2</sup>
<b>ŠKOLNÍ DOCHÁZKA</b>	Koncept lidského kapitálu	<i>Průměrný počet let strávených ve škole</i>	základní, vč. neukončeného (váha 7), střední bez maturity (11), střední s maturitou, vč. vyššího odborného (13), vysokoškolské (18)	1980, 1991, 2001, 2011, 2021	ČSÚ 1980; ČSÚ 1991; ČSÚ 2001; ČSÚ 2011; ČSÚ 2023a	7,3 let	11,1 let	9,0 let
						8,9 let	14,2 let	11,9 let
<b>OBČANSKÁ ANGAŽOVANOST*</b>	Koncept regionální identity	<i>Účast v komunálních volbách</i>	-	1994, 2002, 2010, 2022	ČSÚ 2021d; ČSÚ 2023b; ČSÚ 2023c	33,7 %	100,0 %	79,3 %
		<i>Účast v krajských volbách</i>	-	2000, 2004, 2012, 2020	ČSÚ 2023b	2,8 %	100,0 %	36,6 %
		<i>Účast ve sněmovních volbách</i>	-	1996, 2002, 2010, 2021	ČSÚ 2023b	48,4 %	100,0 %	84,3 %
						26,6 %	100,0 %	69,1 %
<b>STABILITA OBYVATELSTVA*</b>	Koncept sociální stability	<i>Migrační obrat</i>	průměr z pětiletého intervalu součtu přistěhovalých a vystěhovalých / počet obyvatel * 1000	1991, 2001, 2011, 2021	ČSÚ 2021b	0,0	414,3	47,7
		<i>Podíl rodáků</i>	podíl osob s bydlištěm v obci narození v populaci nad 18 let (u které zjištěno)	1991, 2001, 2011, 2021	ČSÚ 1991; ČSÚ 2001; ČSÚ 2011; ČSÚ 2021a	0,0 %	83,0 %	50,2 %
						6,1 %	75,2 %	38,6 %
<b>PRŮMĚRNÝ VĚK</b>	Demografická struktura	<i>Průměrný věk</i>	z pětiletých věkových skupin	1980, 1991, 2001, 2011, 2021	ČSÚ 1980; ČSÚ 1991; ČSÚ 2001; ČSÚ 2011; ČSÚ 2023a	22,8 let	60,3 let	37,0 let
						30,8 let	68,8 let	42,5 let
<b>NEZAMĚSTANOST</b>	Ekonomická struktura	<i>Míra nezaměstnanosti</i>	počet nezaměstnaných / počet ekonomicky aktivních osob	1991, 2001, 2011, 2021	ČSÚ 1991; ČSÚ 2001; ČSÚ 2011; ČSÚ 2023a	0,0 %	25,0 %	1,5 %
						0,0 %	34,7 %	3,9 %

**Poznámka:** <sup>1</sup>nejstarší dostupný rok, <sup>2</sup>nejnovější dostupný rok (viz sloupec dostupnost dat); \*souhrnné indikátory jsou vypočítány jako průměr z-skóre vstupních indikátorů.